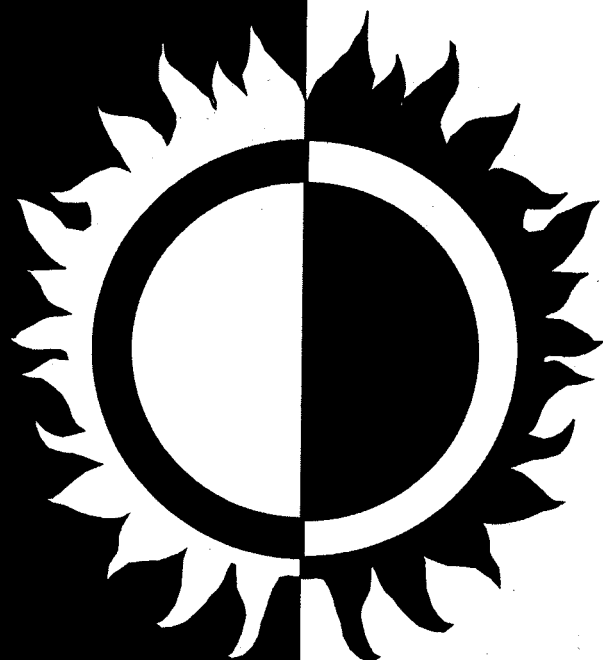


# META

MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT



NR 3 2006

# META

MEDELTIDSARKEOLOGISK TIDSKRIFT

Institutionen för Arkeologi och  
Antikens historia  
Box 117, S-221 00 Lund  
Tel 046-222 3088  
Fax 046-222 4214  
E-mail meta@ark.lu.se

META har som syfte att spegla aktuell forskning och debatt inom medeltids-arkeologi och historisk arkeologi i Skandinavien. META ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen och kommer ut med fyra nummer per År. Artiklarna granskas av ett vetenskapligt råd. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för År 2006 kr 200:-) insättes på Plusgironummer 45 32 11-5.

#### *META:s styrelse/redaktion*

Emma Bentz, Maria Domeij, Lars Ersgård, Ann-Britt Falk, Gunilla Gardelin, Mattias Karlsson, Jan Kockum, Magdalena Naum, Ing-Marie Nilsson, Gunnar Nordanskog, Daniel Serlander.

#### *META:s lokalredaktion i Stockholm*

Johan Anund och Mathias Bäck

Artiklarna granskas av ett från redaktionen fristående vetenskapligt råd.

*Grafisk form* Thomas Hansson

*Tryckt av* Grahns Tryckeri

#### INNEHÅLL 2006:3

- 1 Redaktionellt
- 5 *Gavin Lucas and Mjöll Snæsdóttir*  
Archaeologies of Modernity in the  
Land of the Sagas
- 19 *Jes Wienberg*  
Kirkearkæologi – fra stil til kulturarv
- 31 *Annika Knarrström*  
Den okände soldatens okända grav  
– arkeologin om historiska slagfälts-  
gravar
- 57 *Nanouschka Myrberg*  
Svears rätt och nationalismens drake  
– om en mytisk gemenskap
- 69 *Ingvild Øye*  
”Den medeltida byns sociala  
dimensioner” – nye tilnærminger til  
den skånske landsbyen

# Redaktionellt

## *Nedläggning av Meta?*

Detta nummer av Meta kommer sannolikt att bli det näst sista i tidskriftens 28-åriga historia! Under en längre tid har tidskriften Meta brottats med problem att förnya redaktionen. Dess kärna har under åren i hög grad bestått av doktorander i medeltidsarkeologi/historisk arkeologi vid Lunds universitet. Det under senare åren minskande antalet nyantagna forskarstudier i ämnet, samt det faktum att flera i den nuvarande redaktionen har – eller inom kort kommer att ha – avslutat sina forskarstudier, har lett till att de som hinner engagera sig i tidskriften blivit färre. Sedan redaktionen började ta upp problemet har responsen varit stor. Det är ingen tvekan om att tidskriften fyller en funktion och många har erbjudit sig att hjälpa till på olika sätt. Det som allting i slutänden stupar på är att det behövs en hårt arbetande samlad grupp som ser till att det dagliga administrativa arbetet med tidskriften fungerar. Det är denna grupp som vi ännu inte kunnat få fram en ersättning för. Om inga andra lösningar dyker upp kanske man kan hoppas att tidskriften så småningom kan återkomma om antalet forskarstudenter åter ökar.

Med dessa dystra framtidsutsikter återvänder vi till nuet, eller kanske snarare vårt spännande förflutna och kastar oss in i föreliggande nummers artiklar!

I Gavin Lucas och Mjöll Snæsdóttirs artikel *Archaeologies of Modernity in the Land of the Sagas* diskuteras den efterreformatoriska arkeologin (post-medieval Archaeology) på Island.

Enligt författarna finns det förhållandevis många texter som diskuterar den historiska arkeologins relevans och hur en sådan arkeologi kan se ut ur ett metodologiskt perspektiv. Det finns emellertid en brist på texter och exempel som visar på hur en sådan arkeologi faktiskt har bidragit till förståelsen av tiden efter medeltiden. Forskningsfältet är svagt utvecklat och synteserna är få. Men detta är något som långsamt håller på att förändras.

Med exempel från biskopssätet Skálholt vill författarna lyfta fram möjligheterna att genom den materiella kulturen belysa frågor som rör den moderna världen, exempelvis utvecklingen i handel och konsumtion, attityderna till avfall och arkitekturens funktion och betydelse. Avslutningsvis diskuterar författarna namnfrågan. Hur ska en sådan arkeologi benämnas? Ett förslag är Modern World Archaeology. Ett slagkraftigt forum (läs: tidskrift) för att

lyfta fram resultaten från den Moderna Världens arkeologi efterlyses härmed.

I Jes Wienbergs artikel *Kirkearkæologi – fra stil til kulturarv* diskuteras kyrkoarkeologin i ett 50-årigt perspektiv. Vilka teman har kyrkoarkeologin uppehållit sig kring och varthän är kyrkoarkeologin på väg idag? Wienberg vill i sitt försök till periodisering se hur fokus ändrats inom kyrkoarkeologin. Byggnadsarkeologin utvecklas omkring 1950, i beroende av och samtidigt i kritik mot tidigare konsthistorisk tradition. Samtidigt som det nordiska kyrkoarkeologiska symposiet startar under 1980-talet, utvecklas en ny kyrkoarkeologi som är påverkad av sociologi, kulturgeografi och den ”Nya arkeologin”. Kyrkan är inte längre huvudföremålet för studium utan samhället runt kyrkan. Exempel på detta perspektiv finns i Ystadsprojektets publikationer eller i Wienbergs egen avhandling ”Den gotiska labyrint”. Enligt Wienberg kan man i begynnelsen av 2000-talet se en ny kyrkoarkeologi växa fram, dels som en reaktion på den gamla forskningen men också för att möta en ny tid, präglad av Berlinmurens fall och den 11 september 2001. Kyrkan som religiöst rum blir plötsligt intressant. Vi ser i forskningen, med Wienbergs ord, en ”re-sakralisering” av kyrkorummet.

Var har slagmarkens döda blivit begravda? Med denna fråga tar Annika Knarrström avstamp i sin artikel *Den okände soldatens grav – arkeologin om historiska slagfältsgravar*. Många tiotusentals personer har dött på slagfälten i de nordiska länderna under det senaste millenniet. Ändock har de lämnat förvånande lite spår efter sig. Eller är det arkeologerna som letat på fel plats eller inte varit tillräckligt intresserade av kriget som forskningsfält? Med exempel från slagfält vid Lund, Visby, Uppsala, över till Towton i England och Little Big Horn i USA med flera ställen diskuteras förutsättningar och möjligheter inom ämnet ”slagfältsarkeologi”. Spåren av krig förskräcker men de bidrar också till förståelsen av människan. Delvis med hjälp av nya metoder har ett nytt viktigt och spännande forskningsfält öppnats: slagfältet.

Nanouschka Myrbergs artikel om ”Svears rätt och nationalismens drake” behandlar aspekter kring Sveriges bildande. Varför kom det land som vi idag känner som Sverige sitt namn efter svearna? Och varför inte efter göterna? En god ekonomi och stark militär slagkraft är inte tillräckligt. Myter, symboler och den religiösa kulturen är väl så viktiga i formerandet av en stat och en etnisk tillhörighet.

Detta nummer avslutas med en recension. Fredagen den 13 januari 2006 lade Katalin Schmidt Sabo fram sin avhandling kring *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Om ni inte hade tillfällighet att bevista oppositionen på denna avhandling har ni nu ett gyllene tillfälle att läsa opponenter Ingvild Øyes recension.

# ÅRSMÖTE

MEDELTIDSARKEOLOGISKA  
FÖRENINGEN HÅLLER ÅRSMÖTE  
TISDAGEN DEN 19 DECEMBER 2006.

PLATS: LUNCHRUMMET PÅ AGARDHIANUM,  
BOTANISKA TRÄDGÅRDEN, LUND

TID: 17.00



# *Archaeologies of Modernity in the Land of the Sagas*

GAVIN LUCAS AND MJÖLL SNÆSDÓTTIR

## *Abstract*

*In this paper, we discuss the potential of later historical archaeology in Iceland. Providing a review of research on this field in Iceland, a brief summary of current excavations at a major later historic site is then presented and put into the context of broader research themes. It is argued that much stronger research frameworks are needed for the archaeology of the later historic periods, not only in Iceland but also elsewhere and that productive dialogue between countries is essential.*

## *Beyond the Vikings*

Iceland is perhaps most famous for being the land of the Sagas. These comprise one of the earliest and richest literary traditions in Europe, and archaeology in Iceland is unsurprisingly closely tied up with this literary heritage. But it is not simply the influence of the written word over the archaeological record that has been so powerful (and largely still is in popular culture). In fact, since the 1950s archaeologists in Iceland have debated the relationship between words and things, a debate that reflects similar concerns felt in historical archaeology almost everywhere (Friðriksson 1994; Andrén 1998). More than this, it is also the dominance of this *particular* literary genre that has directed the focus of archaeological research on the early Settlement or Viking period; the dominant image of archaeology in Iceland, held by both Icelanders and others, is surely its Viking past.

Perhaps this is not surprising – Iceland's Viking origins are simultaneously its National origins, and as origin stories go, it has to be one of the most well-documented ones in European history (though ironically, this period actually has no *contemporary* documentation and is technically pre-history). The close ties between archaeology and nationalism across the globe are now so well researched that this needs no further comment (e.g. Kohl & Fawcett 1995). But what of the later archaeology of Iceland – does it exist and is it relevant? The aim of this paper is to attempt, albeit in a small way, to draw attention away from the Vikings and towards a less well-known Icelandic archaeology, that of the post-medieval period. The

reason is twofold: first to highlight a marginalized field within Icelandic (even European) archaeology; second, to argue that more active research frameworks for this period are needed, which would benefit by broader dialogue between countries.

It is not considered fruitful to discuss here the relevance in general of historical archaeology – this has been so well debated in the past 20-30 years and its value is simply taken as a given by these authors (e.g. see Deagan 1982; Little 1984; Andrén 1998). But it should be mentioned that the idea of historical archaeology being defined methodologically (e.g. Andrén 1998; Funari et al. 1999) is potentially counter-productive in this instance. The specific cultural and historical issues to which an archaeology of post-medieval Europe can contribute are ill-served by aligning it to the archaeology of Classical Greece or the Roman Empire for example. This is not to deny the value of such comparative, methodological dialogue, but ultimately this holds historical archaeology down in methodological debates rather than moving on to tackle more substantive issues. And this is exactly what is missing from European archaeology – there are far more publications about the methodological issues of text and thing than there are on how an archaeological approach can add to our understanding of the development of the modern world.

There are clear signs however that this is slowly changing. Outside of Europe, the historical archaeology of the modern world has been a growing sub-field and is now firmly entrenched with strong research themes and period-specific journals, particularly in areas like North America, South Africa and Australia (e.g. Hall 1993; Lawrence & Karskins 2003; De Cunzo & Jameson 2005). In Europe by contrast, the archaeology of the post-medieval period has largely been conducted by accident or default, especially as part of development work in towns and cities, and is also often highly fragmented into different studies such as artifact typologies, industrial remains, standing buildings and rural landscapes (e.g. see Gaimster 1995; also Courtney 1999; Donnelly & Horning 2002). There are few European archaeological journals devoted to this period, the British *Post Medieval Archaeology* being one of the few exceptions, recently joined by the Italian *Archeologia Postmedievale*. Generally lacking is any discussion of larger research issues or syntheses – though in the last few years this situation has started to change especially in Britain (e.g. Johnson 1996; Gaimster & Stamper 1997; Tarlow & West 1999; also see the recent series of themed monographs published by the Society of Post Medieval Archaeology).

In this paper, we wish to discuss some potential research issues in post-medieval archaeology using Iceland as a case study, and in particular, one site which is currently under excavation by the authors. It is intended that



this will have relevance not just for Icelandic archaeology, but Scandinavian and north European archaeology in general.

### *Post-medieval Archaeology in Iceland*

Like elsewhere in Europe, archaeological research on the post-medieval period in Iceland is rather fragmentary. As well as excavation (mostly of a rescue nature – see below), there is survey work as part of the planning process and the use of ethnographic studies on vernacular material culture and turf buildings. A national inventory of sites, which began in the early 1980s but only continuously since 1994 is dominated heavily by ruins from the late 19<sup>th</sup> and early 20<sup>th</sup> century, even if earlier remains lie buried (Ólafsson 1999; Vésteinsson & Friðriksson 1998). In terms of the *visible* archaeological heritage, this period has a huge presence; yet ironically, most people often do not *see* it as such. Moreover, both the National Museum and local museums have large if not dominant collections of folk material culture and curate traditional turf buildings, again most of which only date back to the 19<sup>th</sup> century. Yet curiously, the archaeological value of these collections has been largely viewed in terms of analogies for understanding Viking or medieval material culture rather than stimulating post-medieval archaeological research – although some good ethnographic/historical studies exist of this material culture (e.g. Kristjánsson 1981-6; Guðjónsson 1982; Sigurjónsdóttir 1985; Tómasson 2002).

Turning to excavation, although archaeological research in Iceland has been dominated by a focus on the Viking and early medieval period, there has actually been proportionately quite a substantial investigation of post-medieval sites (Vésteinsson 2004). While the early years of archaeological research were dominated by investigations of Viking and Saga period sites, from the 1950s more anonymous and everyday settlements were targeted which included sites from all periods. This continued after the 1970s, but with a more self-conscious reaction to historically-led research. Most of the work on post-medieval sites or phases of sites dates from the late 1970s and 1980s, and while much of it comprises small-scale investigations there are a number of major sites from this time. These include urban excavations in Reykjavík of the first factory from the 18<sup>th</sup> century (1971-5; Nordahl 1988), the only complete excavation of a farm mound, at Stóraborg (1978-90; Snæsdóttir 1989; 1991), and investigation of three elite sites: the colonial Governor's residence at Bessastadir (1985-96; Ólafsson 1991) and the rich farms of Viðey (1986-94; Hallgrímsdóttir 1991 Kristjánsdóttir 1995) and Reykholt (1987-9, 1998-; Sveinbjarnardóttir 2004). At first sight, this looks rather promising; however, all of these sites except Reykholt and the first Reykjavík excavations were rescue excavations and none of them,

apart from the Reykjavík factory, has yet been fully published. Most of the sites lack any clear research framework, a feature not uncommon of rescue archaeology elsewhere, though this is rapidly changing. Moreover, there has been almost next to no specialist artefact research, save two studies on pottery (Sveinbjarnardóttir 1996; Mehler 2004).

Apart from Stóraborg, all these sites are important simply because they hold a special place in the political or economic history of Iceland, and often that seems to be the only justification for doing any archaeology of the post-medieval period. That this is a lamentable state of affairs does not need underlining; however the same logic seems to continue to inform the funding of much major archaeological research today in Iceland. This is nowhere more apparent than a recent State Millennium Fund, established to promote research relating to the thousand-year anniversary of the conversion to Christianity in 1000 AD. This fund currently sponsors several five-year archaeological projects, including two on each of the Episcopal residences, at Hólar and Skálholt. The fund has come under some criticism, not least by recipients of the fund, for perpetuating a focus on unique and elite sites, without any regard for archaeological research priorities and indeed reversing the trend back to historically-led research as it was prior to the 1950s (Kristjánsdóttir 2004; Vésteinsson 2004). This is not to say significant work is not being conducted by these projects, but because of the conditions under which they are established, the danger of a lack of proper research objectives and frameworks, which beset the projects from the 1980s, remains ever present.

As a response, an attempt is made here to outline a set of potential research questions for the post-medieval period in Iceland, through one of these Millennium funded sites: Skálholt. The site is undoubtedly the largest area excavation to have ever been undertaken in Iceland (at 1706 sq.m) and probably offers the largest and richest assemblage of material culture to date. As such, it is ideal for exploring a number of important themes in post-medieval archaeology, even if biased towards elite society. First we will summarize the main results so far, and then situate this site within a broader research framework. This will hopefully have implications not just for post-medieval archaeology in Iceland, but also other Scandinavian countries and northern Europe in general.

### *Current Excavations at Skálholt*

Skálholt was one of two Episcopal sees in Iceland and until the late 18<sup>th</sup> century, one of the most important cultural and political centres in the country. As such a significant historical place, it has attracted archaeological attention on a number of occasions, first at the start of the 20<sup>th</sup> century



*Fig 1. View of the current excavations from 2003 (photo: Gavin Lucas).*

when foundations for a new barn were laid, and then in the 1950s prior to the redevelopment of the site as a cultural centre, when the foundations of the medieval and post-medieval cathedrals were excavated (Eldjárn et. al 1988). In the 1980s, test trenches were dug into the farm mound by the National Museum (Ólafsson 2002), but in 2002 a major five-year open area excavation of the farm mound commenced under the direction of the authors of this paper and Fornleifastofnun Íslands through the sponsorship of the Millennium Fund (Fig. 1). These excavations are focused on the core of the post-medieval settlement, which included the Bishops rooms and a school and have uncovered a structural sequence from the early 17<sup>th</sup> century up to the mid 20<sup>th</sup> century as well as over 44000 artifacts and substantial faunal and botanical assemblages. Although a great deal of post-excavation analysis remains to be conducted before publication, a preliminary presentation of the results is given below.

Skálholt dates back at least to the 11<sup>th</sup> century when it is mentioned in documents as the farm of the first Bishop, Ísleifur Gissurarson, although it did not formally become an episcopal seat until the late 11<sup>th</sup> /early 12<sup>th</sup> century. Excavations on the site have not reached deep enough to provide archaeological evidence for the origins of settlement, though palynological research strongly indicates human presence in the form of deforestation

from the late 9<sup>th</sup>/early 10<sup>th</sup> century AD (Einarsson 1962). Since the 12<sup>th</sup> century, Skálholt remained the residence of the incumbent bishop and since at least the 16<sup>th</sup> century, there was a seminary or Latin School at Skálholt housing 20-40 students at any one time that lived there over the winter months. The students were mostly sons of the elite who went on to become priests or university students, but also included a number of poorer students whose costs were paid for by the Church. During the late 17<sup>th</sup> century there was also a printing press, though this was short-lived. Besides the Bishop and his household, the students and teachers, there were also a large number of farm hands and servants who provided daily subsistence and services for this large estate, although much of the food and other goods would have also come from neighbouring farms in the possession of Skálholt. There was also a trading station called Eyrarbakki on the coast c. 40km to the south, through which imported goods arrived to the settlement. In the period 1602-1787 there was a trade monopoly – only the subjects of the king of Denmark could trade with Iceland and only the ones that had leased the trade in a certain area (Gunnarsson 1983).

In total, the average population at Skálholt was, as far as is known, in excess of a hundred, which by comparison to most other places in Iceland, was unusually large. In terms of population density, it was the closest thing to a town on the island until Reykjavík became the first town in the late 18<sup>th</sup> century. Skálholt inevitably played a major role during the Reformation in Iceland – the first Lutherans were based there, and when the Danish Crown instituted the Protestant Church on the island, a counter-Reformation movement emerged, led by the Bishop of Hólar. Throughout the 1540s there was tension between Skálholt and Hólar, culminating in the murder of the Bishop of Hólar and the killing of Danish colonial officials. After 1551, the Reformation of the Church was firmly established; nonetheless, in Iceland the church retained its right to tithes and its administration remained as before, unlike in Denmark (Ísleifsdóttir 1997).

Natural disasters seem to bracket the period on which the archaeological project is focused. In 1630, a major fire destroyed most of the buildings in the core settlement, and for the next 20 years, a major re-building programme was implemented. Then in 1784, a massive earthquake shook the south of Iceland and damaged large parts of the settlement again; this time, it was decided to re-locate the Episcopal seat and school to Reykjavík rather than re-build. The school was moved to a timber house in Hólavellir in Reykjavík (until 1804), while the Bishop eventually moved into a stone house in Laugarnes just outside the town in 1820. However the earthquake was merely the trigger for a larger scale re-organization of church property, finally concluding the policies of the Reformation. Such a development was perhaps already prefigured when a bailiff was hired in the



on the remains; nonetheless, such textual evidence provides an invaluable context against which to read the archaeology (Fig. 2).

Archaeologically, the site has yielded an exciting sequence of structural activity as well as an unparalleled assemblage of material culture. Currently the site has been divided into several major phases spanning the 17<sup>th</sup> to 20<sup>th</sup> centuries, and while on the whole, a remarkable degree of continuity is exhibited, buildings were constantly being modified, some abandoned and some added. Basic continuity over the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> century (and possibly earlier) is expressed by an axial corridor running the depth of the settlement from front to back, creating a settlement of two halves. On the eastern side was the school and on the western side, the Bishop's chambers; the same corridor dog-legged into a passage that exited in the Cathedral, which stood at the top of the hill overlooking the whole settlement. This kind of spatial form is common to post-medieval farms in Iceland, and seems to have origins in the late 14<sup>th</sup> and 15<sup>th</sup> centuries, developing into what has been called the passage house (*gangabær*; Ágústsson 1982). The spatial organization of Skálholt reflects this same vernacular architectural grammar, albeit on a vastly larger scale and with differing room functions. Perhaps the one unique element is its paved courtyard in front of the Bishop's rooms. Similarly the building material; most of the houses at Skálholt were built from turf/soil and undressed stone with a timber frame supporting the roof. In some ways, the settlement almost had the appearance of being subterranean, with roofs and walls merging with the ground while inside was a maze of rooms and connecting passages (Fig. 3).

Floors were either ash/wood chip or wooden boards depending on the room, with stone paving covering an intricate internal drainage system running through most rooms. Of all the rooms excavated from the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> century, only the school room however had a built-in fire range, which was later blocked in and replaced by a rather basic yet unique under-floor heating system. Stove tiles from other parts of the site indicate that at least some other rooms (including the Bishops chambers) had free-standing stoves as heating. It is also known from documentary evidence that the 17<sup>th</sup> c. bishop, Brynjólfur Sveinsson had a built-in fire range made though this remains to be identified archaeologically (Ágústsson 1974). Large quantities of window glass (some painted) indicate that glazed windows were common for many of the rooms, while iron fixtures such as locks and hinges indicate degrees of privacy or control of access.

While the basic layout of the settlement remained unchanged during the 17<sup>th</sup> and 18<sup>th</sup> centuries, there were subtle changes, which affected access and movement inside. Most noticeable and significant, was a gradual separation of the two halves (School and Bishop), as doorways and connecting passages on either side of the main corridor were sealed off. What



*Fig 3. Painting of Skálholt by John Cleveley in 1772, a few years before the earthquake leading to its abandonment.*

this means is difficult to say at present but it undoubtedly reflects changing relationships between the different parts of the population living there. Certainly there was some documented friction between the last bishop residing there and the schoolmaster (Helgason 1936). A number of other themes are also being raised by the archaeological investigations.

The amount and quality of material culture, though perhaps unremarkable for an urban context on mainland Europe, is quite unusual in Iceland and attests to the role of Skálholt in leading new consumption patterns for the country. Pottery imports include Chinese porcelain, German stonewares, Dutch tin-glazed earthenwares, and plain glazed earthenwares and slipwares from Denmark and/or the Netherlands. A large portion of the ceramics are tablewares (jugs, cups, bowls and plates) rather than cooking vessels, and most of it probably personal possessions rather than institutional. Other tableware includes a wide collection of glassware (wine bottles, pruned beakers, stemware, painted flasks, engraved beakers, *lattimo* bowls) and cutlery. Dress items are also very common, especially buttons (glass, wooden and metal types, many elaborately decorated), beads (glass and mineral) and various copper fastenings. Good organic preservation has also provided a substantial assemblage of woven textiles and leather. Other personal items include clay pipes, found in abundance and mostly sourced to Holland but also some from Denmark, while in the School, many student writing quills were found with pumice for cleaning inky hands.

The artefact assemblage, of which the above-mentioned is just a small part can clearly offer a lot of potential for exploring issues of trade and consumption. For example, industrial ceramics pioneered in England from the mid-18<sup>th</sup> century are more or less absent until the later 19<sup>th</sup> century at the site, which clearly relates to the Danish trade monopoly (see above). What is the comparable situation in Denmark though (see Høst-Madsen 2005 for a statement on Danish post-medieval archaeology)? Furthermore, how does the consumption of such material culture which probably only occurred on the wealthiest sites in Iceland, relate to how elite society regarded itself vis-à-vis the rest of the country and other Europeans? How does it relate to the textual sources which generally portray a much more austere material environment (plain clothes, wooden tablewares)?

The artefactual assemblage however is not just useful for understanding issues of consumption and identity, but also reveals a lot about discard practices and contemporary attitudes to rubbish. Much of this material, along with food waste such as animal bones and fruit pips, is coming from floor layers of rooms where people slept and worked. What can this tell us about ideologies of cleanliness and hygiene in Iceland for this period, and how does this tie in to broader changes in 18<sup>th</sup> and 19<sup>th</sup> century thought on society? Early analysis of the faunal assemblage from the site has revealed interesting experimentation with cattle breeds, reflecting obvious links to wider trends in agricultural improvement as well as Enlightenment biology (Hambrecht, forthcoming). Similar experiments with barley cultivation are indicated by the palynological record (Einarsson 1962). What contradictory concepts of nature and culture are being articulated materially at Skálholt through its discard practices, farming practices and indeed its turf architecture?

The architecture is one of the most impressive features of the site. It is extremely traditional in terms of construction, materials and organization – quite the opposite of the material culture. Yet the one unique quality it does possess is its size. To what extent does the relative high population density at a site like Skálholt relate to ‘urbanism’ as an experience? Most of the functions of Skálholt were moved to Reykjavík about the same time the latter became the first town on the island – how much was this move also linked to a growing urban consciousness among the elite, and the need for a different built environment? Questions such as the ones posed above are all attempts to make the archaeology of a post-medieval site more than simply illustrative of an important historical place. They are, we believe, significant research issues to which archaeology – and in many cases, archaeology alone can contribute. It will be some time before answers can be attempted for these questions given the amount of material requiring analysis, but we fully expect that this project will be a landmark in Icelandic – and perhaps European post-medieval archaeology.



*Issues in a post-medieval archaeology of Iceland – and beyond*

So what are potential future avenues for post-medieval archaeology in Iceland, and indeed Scandinavia and beyond? It may be helpful to divide an answer into two parts: practical and theoretical. Practical issues are largely about consciousness-raising and putting the field on the academic map; post-medieval archaeology is still a marginalized field in most countries, if it even exists. Part of the problem may even lie in the name – historical archaeology in Europe is too broad, post-medieval archaeology too derogatory. In many ways, a more positive term such as Modern World Archaeology is preferable. Whatever the name however, one common way forward to develop the field has been to establish a specialist society with its own journal and conferences. In a country as small as Iceland, this is unfeasible, and in many ways, a European or Nordic society would encourage greater interaction. With this platform, further development of the field would be made easier, for example on University courses and on planning and development work, in which post-medieval layers are still often destroyed.

On a theoretical level, the potential is as great as the imagination. In many countries, there is well-established research on material culture assemblages from this period (especially in Britain and the Netherlands), but using archaeology to address social, cultural and historical questions lags far behind. Every country will have its own particular historical topics, but there are also broader issues relating to the rise of the Modern world that would benefit by an archaeological perspective: industrialization, capitalism, urbanism, consumption to name but a few.

Historically, the post-medieval period in Iceland is almost regarded as a dark age, sandwiched between the glories of the Settlement and Sagas on the one side and Independence from Denmark on the other. Through archaeology however, a rather different picture may be gained. With its focus on the material world, it can offer a potentially revisionist view of this period, one which not only is able to explore economic and social questions of trade and consumption through a different data source, but moreover one which avoids the restrictions of a documentary history biased toward the elites. However, it is not so much about archaeology filling in the gaps of documentary history, but rather one which can complement and even challenge such texts: Skálholt is a good example of such. But much more work is needed on farms at the lower end of the social and economic scale, to help understand some of the internal variation.

By focusing on modernity as a key concept for this period, greater opportunity should be made of exploring the links between archaeology and ethnology/folk history and even modern material culture studies. Iceland has extremely well documented folk culture and excellent collections of

artifacts and buildings. As well as being simply a resource for studying the past however, it should also be looked at in terms of how it is used to create contemporary attitudes to the past and present – and how a post-medieval archaeology could exploit this. Over the course of the 20<sup>th</sup> century, Iceland effectively transformed itself from a rural to an urban society, bringing with it, momentous changes in people’s material lives. How can this material transformation be explored, and what value does an archaeological approach have in this respect? Indeed, how can archaeology help us to understand our lives today, in particular the way material culture and the built environment structures and is structured by what we do? The historical context of this is surely no less important, and for these reasons, post-medieval archaeology ought hardly to be in such the marginal position it is. Surely it is time for a change.

---

Dr. Gavin Lucas, lecturer in archaeology at the University of Iceland, Reykjavík (Háskóli Íslands). Email: gavin@hi.is

Mjöll Snæsdóttir (Fil.Kand.), senior archaeologist at the Institute of Archaeology, Reykjavík (Fornleifastofnun Íslands). Email: mjoll@instarch.is

---

### *References*

- Horður Ágústsson, 1974. Meistari Brynjólfur byggir ónstofu. *Saga XII*
- Horður Ágústsson, 1982. Den islandske bondegårds udvikling fra landamstiden indtil det 20. århundrede, in *Vestnordisk byggeskikk gennem to tusen år*, eds. B.Myhre, B. Stoklund & P. Gjørder.
- Andrén, A. 1998. *Between Artifacts and Texts. Historical Archaeology in Global Perspective*.
- Courtney, P. 1999. Different Strokes for Different Folks: the transatlantic development of Historical and Post Medieval Archaeology, in *Old and New Worlds*, eds. G. Egan & R. Michael.
- Deagan, K. 1982. Avenues of inquiry in Historical archaeology. *Advances in Archaeological Method and Theory* 5
- De Cunzio, L.A. & Jameson, J. 2005. *Unlocking the Past: Celebrating Historical Archaeology in North America*.
- Donnelly & Horning 2002. Postmedieval and industrial archaeology in Ireland: an overview. *Antiquity* 76.
- Þorleifur Einarsson, 1962. Vitnisburður frjógreiningar um gróður, veðurfar og landnám á Íslandi. *Saga III*

- Kristján Eldjárn, Hákan Christie, Jón Steffensen, 1988. *Skálbolt. Fornleifarannsóknir 1954-1958*.
- Adolf Friðriksson, 1994. *Sagas and Popular Antiquarianism in Icelandic Archaeology*.
- Adolf Friðriksson, and Orri Vésteinsson, 1998. Fornleifaskráning – Brot úr íslenskri vísindasögu. *Archaeologia Islandica* 1
- Funari, P. P. A., Hall, M. and Jones, S., (eds.), 1999. *Historical Archaeology. Back from the edge*.
- Gaimster, D. 1995. Writing Home – a British perspective on post-medieval material culture studies in Sweden. *Meta* 95(3)
- Gaimster, P. & Stamper, P. (eds.) 1997. *The Age of Transition. The Archaeology of English Culture 1400-1600*.
- Elsa Guðjónson, 1982. *Íslenskur útsaumur*.
- Gisli Gunnarsson, 1983. *Monopoly Trade and economic stagnation. Studies in the foreign trade of Iceland 1602-1787*.
- Hambrecht, G. Forthcoming. The Bishops Beef. An Improved Faunal Landscape in Eighteenth Century Skálholt, Iceland. *Archaeologia Islandica* 5.
- Gunnar Hálfðanarson, 2005. Sala Skálholtsjarða. Fyrsta uppboð ríkiseigna á Íslandi, 1785-98. *Saga* XLIII(2)
- Hall, M., 1993. The Archaeology of Colonial Settlement in Southern Africa. *Annual Review of Anthropology* 22
- Margrét Hallgrímsdóttir, 1991. The Excavation on Viðey, Reykjavík, 1987-1988. A Preliminary report. *Acta Archaeologica* 61
- Jón Helgason, 1936. *Hannes Finnsson. Biskup í Skálholti*.
- Høst-Madsen, L. 2005. Eighteenth century Copenhagen viewed from a refuse dump. *Post-Medieval Archaeology* 39(2)
- Vilborg Ísleifsdóttir, 1997. *Síðbreytingin á Íslandi 1537-1565*.
- Johnson, M. 1996. *The Archaeology of Capitalism*.
- Kohl, P. L. & C. Fawcett (eds.) 1995. *Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology*.
- Steinunn Kristjánsdóttir, 2004. Sameiginlegt og félagslegt minni í fortíð og nútíð. *Ritið* 2
- Steinunn Kristjánsdóttir, 1995. Klaustureyjan á Sundum. *Árbók hins íslenska fornleifafélags* 1994
- Ludvig Kristjánsson, 1981-6. *Íslenskir sjávarhættir*.
- Lawrence, S. & Karskens, G. (eds) 2003. Recent work in Historical Archaeology in Australia and New Zealand. *Historical Archaeology* 37 (1).
- Little, B. 1994. People with History: An update on Historical Archaeology in the United States. *Journal of Archaeological Method and Theory* 1
- Mehler, N. 2004. Die mittelalterliche Importkeramik Islands, in *Current Issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the 21<sup>st</sup> Conference of Nordic Archaeologists*.

- Nordahl, E. 1988. *Reykjavík from the Archaeological Point of View*.
- Guðmundur Ólafsson, 2002. *Skálholt. Rannsóknir á bæjarstaði 1983-1988*
- Guðmundur Ólafsson, 1999. Recording standards for archaeological field surveys in Iceland, in *Our Fragile Heritage Heritage. Documenting the Past for the Future*, eds. H.J. Hansen & G. Quine.
- Guðmundur Ólafsson, 1991. The excavations at Bessastaðir 1987. The Colonial Official's Residence in Iceland. *Acta Archaeologica* 61
- Æsa Sigurjónsdóttir, 1985. *Klæðaburður íslenskra karla á 16., 17. og 18. öld.*
- Mjöll Snæsdóttir, 1989. Stóraborg. En presentation. *Hikuin* 15
- Mjöll Snæsdóttir, 1991. Stóraborg - An Icelandic Farm Mound. *Acta Archaeologica* 61
- Gúðrun Sveinbjarnadóttir, 1996. *Leirkir á Íslandi/Pottery found in excavations in Iceland.*
- Gúðrun Sveinbjarnadóttir, 2004. Interdisciplinary research at Reykholt in Borgarfjörður, in *Current Issues in Nordic Archaeology. Proceedings of the 21<sup>st</sup> Conference of Nordic Archaeologists.*
- Tarlow, S. & West, S. (eds.) 1999. *The Familiar Past? Archaeologies of later Historical Britain.*
- Þórður Tómasson, 2002. *Íslenskt reiðtygi um aldaradur.*
- Orri Vésteinsson, 2004. Staða íslenkrar fornleifafræði. *Ritið* 2
- Orri Vesteinsson, 2004. Icelandic farmhouse excavations: field methods and site choices. *Archaeologia Islandica* 3

# *Kirkearkæologi*

## *– fra stil til kulturarv*

JES WIENBERG

### *Abstract*

Church Archaeology - from style to heritage. *Reflections on Danish and Scandinavian church archaeology focusing on three turningpoints, where new perspectives are introduced: Around 1950, 1980 and 2000. Implicit three periods are presented in the history of church archaeology, 1950-80, 1980-2000, and after 2000. The new perspectives are followed by new ways of illustrating the churches.*

### *Kirkearkæologiens mangfoldighed*

Kirkearkæologien omfatter et bredt felt af forskere og aktiviteter, der fokuserer på især middelalderkirker. Betegnelsen optræder i 1800-årene, men etableres først med de nordiske kirkearkæologiske symposier, som er blevet arrangeret siden 1981. Her samles middelalderarkæologer, historikere, kirkehistorikere, kunsthistorikere og arkitekter.

Kirkearkæologiens mangfoldighed af spørgsmål, metoder og perspektiver er så stor, at det ikke er muligt at tegne en enkel udviklingslinje. Et berigende stort antal af forskellige traditioner forekommer parallelt: Nationale oversigter, regionale undersøgelser og fokus på individuelle kirker; stilstudier og studier af enkelte elementer som tårnet, apsiden eller graven; symboltolkninger og analyse af byggematerialer; tesedrivende synteser og konkret fremdragelse af ny empiri, eksempelvis nye dendrokronologiske dateringer. På tværs af alle traditioner finder man dog det klassiske spørgsmål om, hvem der lod kirkerne bygge.

At definere kirkearkæologien er at oprette en grænse mellem os indenfor og de andre udenfor, mellem den "egentlige" kirkearkæologi og afvigelserne. På samme måde kan en forskningshistorisk oversigt betyde en forenkling, der legitimerer egne målsætninger (jfr. Gustafsson 1996). Min hensigt var at kommentere en periodiseret oversigt over kirkearkæologiens udvikling. Det er noget, jeg har gjort tidligere (Wienberg 1993, s. 14ff). En periodisering viser sig imidlertid vanskelig at gennemføre på grund af mangfoldigheden. En periodisering er således næppe ønskelig som andet end et pædagogisk redskab.

Hensigten er i stedet at fokusere på tre vendepunkter i den danske og nordiske kirkearkæologi, hvor nye perspektiver introduceres: Omkring 1950, 1980 og 2000. Hvert af perspektiverne kendetegnes ved nye måder at illustrere kirkerne. For illustrationer er ikke et neutralt medium for videnskaben (jfr. Molyneaux 1997; Larsson 2000).

Når jeg vælger at fokusere på tre vendepunkter, har jeg indirekte også valgt en periodisering, nemlig af perioderne 1950-1980, 1980-2000 og efter 2000. Dermed viser teksten måske en vilje til legitimering af egne mål, men den konklusion må andre trække. Er der en agenda, så er den udtalt.

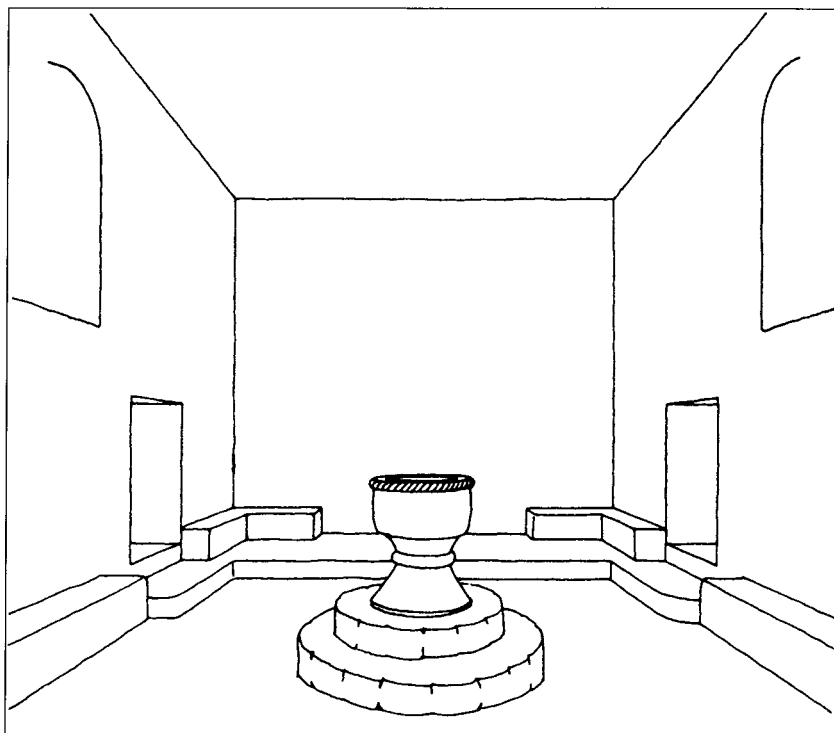
### *Bygningsarkæologi*

Hans Emil Lidén har beskrevet, hvordan hans generation omkring 1950 vendte sig imod en tidligere tids kunsthistoriske stilanalyse, der blev opfattet som subjektiv og usikker. I stedet var der behov for ny empirisk kundskab ved hjælp af bygningsarkæologiske metoder (Lidén 1983, s. 101f).

Hvad er det, man vender sig imod? Årtierne forinden havde set en kolossal produktion af kunsthistoriske synteser, der formodentlig kunne opleves som hæmmende for en yngre generation. Udvalgte kunstværker blev systematiseret i stilgrupper og omkring navngivne eller fiktive mestre. Her kan nævnes serien "Nordisk Kultur" med bindet "Kirkebygninger og deres Udstyr", Erik Lundberg om bygningskunsten i Sverige, samt de store monografier, Mouritz Mackeprang om døbefonte og Poul Nørlund om romanske kalkmalerier (Nordisk Kultur 1934; Lundberg 1940; Mackeprang 1941; Nørlund & Lind 1944). Men de mest konsekvente udtryk for stilanalysen udkom nogle årtier tidligere, nemlig Johnny Roosvals arbejder om Gotland (f. eks. Roosval 1911) og Francis Becketts "Danmarks Kunst" (Beckett 1924-26).

Den nye bygningsarkæologi var inspireret af den forhistoriske arkæologi. Ikke mindst undersøgelserne i Trelleborg gav nye erfaringer om stratigrafi og stolpehuller. Fra slutningen 1940'erne med start i Jelling i Jylland og op gennem 1950'erne blev kirkernes gulve, murværk og lofter en arbejdsmark for nye opdagelser: Tidlige trækirker, ældre grave, gulve, alterfundamenter, døbefontspodier, bænke, mønter og andre genstande.

Efter et årti med undersøgelser blev de foreløbige resultater i Danmark sammenfattet af Olaf Olsen og Elna Møller i artikler, som nu tilhører faglitteraturens klassikere. Det er artikler om kirkegulvet som arbejdsmark, om den romanske kirkes rumindretning, om kirken som byggeplads og om danske trækirker (Olsen 1958; 1967; Møller 1961; Møller & Olsen 1961). Dertil kommer selvfølgelig et stort antal artikler om undersøgelser i enkelte kirker eller af enkelte fænomener. Men monografierne, der



*Fig. 1. Blistrup kirkes indre. Efter Olsen 1967.*

kunne sammenfattet resultaterne, blev få eller ingen. Som en undtagelse kan nævnes den nylig udgivne “Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark” (Hansen & Sørensen 2005).

Som symbol for den praktiske kirkearkæologi vælger jeg en illustration (fig. 1) tegnet af Morten Aaman Sørensen til Olaf Olsens artikel om den romanske kirkes rumindretning. Rekonstruktionstegningen af Blistrup kirkes indre synligør elegant den nyvundne kundskab (Olsen 1967, s. 256 fig. 9). Og i de kommende årtier ledsages flere kirkeundersøgelser af lignende perspektivtegninger fra hans hånd, eksempelvis Butterup og Gundsømagle (Hansen & Sørensen 1979, s. 78ff; Græbe & Hansen & Stiesdal 1990, s. 145, 151).

Efter flere årtier kulminerer den praktiske kirkearkæologi så med etableringen af de nordiske kirkearkæologiske symposier i 1981. Og det første symposium, publiceret i tidsskriftet “Hikuin”, rummer selvfølgelig nationale forskningshistorier, der beretter, hvad kirkearkæologien har været og er, altså definitioner og periodiseringer (Andersson & Forsström 1983; Knapas 1983; Lidén 1983). Tendensen er ikke kun nordisk, for samme

år udkommer også Warwick Rodwells kirkearkæologiske håndbog "The Archaeology of the English Church", der sammenfatter et stort antal bygningsarkæologiske undersøgelser (Rodwell 1981).

Når man blev uddannet som middelalderarkæolog på Moesgård, Århus Universitet i årene omkring 1980, var der ingen tvivl om, at kirkearkæologi var identisk med arkæologiske undersøgelser af gulve, mure og tagværker. Men samtidigt med at kirkearkæologien kulminerede, fremkom nye tanker, som vendte sig mod den da etablerede forskningstradition.

### *Social struktur og økonomi*

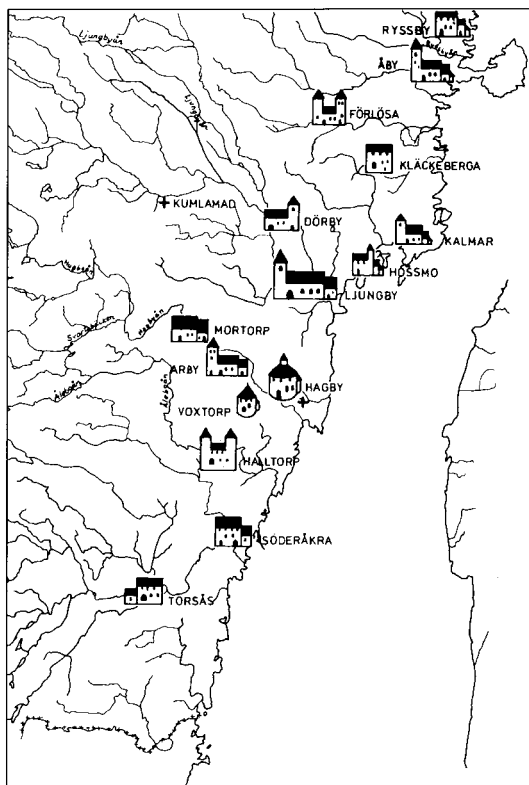
Omkring 1980 blev kirkearkæologien omsider påvirket af sociologien, kulturgeografien og den nye arkæologi med deres fokus på processer i samfundet, social struktur, økonomi og modeller. Det skete med omtrent 10 års forsinkelse i forhold til andre fag.

To svenske artikler indvarslede de nye perspektiver med inspiration fra kulturgeografien: Det var Sven-Olof Lindquists analyse af sognedannelsen på Gotland, og det var Ann-Catherine Bonniers undersøgelse af kirkebyggeriet i Uppland (Lindquist 1981; Bonnier 1981).

I de følgende årtier så man en lang række kirkearkæologiske studier, der belyste spørgsmål om social struktur, økonomi, demografi, sognedannelse og kulturlandskab. Et eksempel på grænsen mellem det gamle og nye kunne være Barbro Sundnérs afhandling "Maglarp - en tegelkyrka som historiskt källmaterial". Her var en indgående stratigrafisk undersøgelse af gulvet og murene i en enkelt skånsk kirke, men hensigten var nu at studere håndværkets sociale organisation (Sundné 1982). Siden fulgte en lang række afhandlinger fra Lund, men også fra andre miljøer (f. eks. Liepe 1984; André 1985; Nyborg 1986; Skre 1988; Claesson 1989; Wienberg 1993; Anglert 1995; Dahlberg 1998; Brendalmo 2002). Internationalt vil jeg fremhæve et par oversigtsværker af Richard Morris. I den første "Cathedrals and Abbeys of England and Wales" forekommer et økonomisk perspektiv ved siden af mere traditionelle temaer (Morris 1979). Og i den anden, 10 år senere, "Churches in the Landscape", er perspektivskiftet gennemført (Morris 1989).

Et symbol for den nye kirkearkæologi med dens betoning af kirkens relation til kulturlandskabet kunne være illustrationerne, hvor kirkerne blev tegnet ind i landskabet. Kirkernes i facade, grundplan eller endog perspektiv lægges ind i landskabet. Inspireret af illustrationer i "Danmarks Kirker" havde Ragnhild Boström tidligt i foredrag præsenteret kirkerne på Öland og i Möre i oversigtskort, hvor kirketyperne var markeret med små facade-billeder. Første gang et sådant kort blev publiceret var i en rapport fra Riksantikvarieämbetet om Öland (Boström 1972, s. 34f; jfr. Danmarks





*Fig 2 Kirkerne i Møre. Efter Andersson 1983. Karin Andersson har gjort opmærksom på, at kortet senere er blevet revideret.*

Kirker, VIII: 2, 1951, s. 1489 fig. 1). Og til det første kirkearkæologiske symposium på Moesgård i 1981 udarbejdede både Ragnhild Boström og Karin Andersson oversigtskort, hvor kirkerne blev vist i facade (fig. 2) (Boström 1983, s. 164f fig. 1-2; Andersson 1983, s. 191 fig. 2). Herefter udbredes idéen om “kirken indtegnet i kulturlandskabet” til mange artikler og bøger i stadig mere avancerede grafiske former (f. eks. Wienberg 1986a, s. 45, 47; 1990, s. 212; 1993, s. 51, 54; Brendalmo 1990, s. 52; Dahlberg 1998, s. 141, 145).

De nye perspektiver fik gennemslag især ved det arkæologiske institut i Lund. Kirkearkæologien skulle fornyes som reaktion mod en tidligere antikvarisk og kunsthistorisk forskning. Selv proklamerede jeg, at “Vore mange kirkebygninger fra middelalderen er i de senere år blevet genopdaget som et vigtigt vidnesbyrd om samfundsudviklingen. Efter en lang tid med beskrivelser af materialet og typologiske studier tager en ny kirkearkæologi nu

form, hvor undersøgelsen af kirken ikke længere er et mål i sig selv, men et middel i studiet af det omkringliggende samfund.” Og jeg lagde megen energi på at udtænke en model for kirkebyggeriet, for modeller skulle man jo have (Wienberg 1986b, s. 213 citat, 220).

Den nye kirkearkæologi var formuleret i opposition til noget eksisterende, så lad mig berette en anekdote: I et tidligt stadium af mit afhandlingsarbejde med kirkerne i det middelalderlige Danmark præsenterede jeg en skitse for en kirkeforsker ved Nationalmuseet i København. Jeg blev her belært om, at med min interesse for beregninger og modeller, så burde jeg ikke arbejde med kirker, men i en bank. Da jeg nogle år senere endevendte museets antikvarisk-topografiske arkiv, og en anden kirkeforsker spurgte mig om, hvorfor jeg sad i arkivet i flere måneder, havde jeg lært lektien. Jeg svarede: “Vestudvidelser”! Og det var jo sandt, selv om det ikke var hele sandheden. Spørgeren virkede tilfreds med svaret, og selv kunne jeg fortsætte i arkivet med ro i sindet.

Den nye kirkearkæologi var imidlertid ikke teoretisk konsekvent, nej snarere eklektisk. Den forenede således træk fra både det processuelle (prikkort, kvantiteter, processer, sociale og økonomiske forklaringer) og det postprocessuelle (det materielles mening, magtperspektivet, postmoderne flertydighed). Det postprocessuelle kunne let forenes med en langvarig kunsthistorisk tradition for ikonologiske tolkninger.

Det sociale og økonomiske perspektiv var måske mest tydeligt og koncentreret i Mats Anglerts artikel om kirkerne i Ystadorrådet, hvor han påviste en korrelation mellem forekomsten af runesten, tidlige tårne og tidlige hvælve (Anglert 1989, s. 229 fig. 8). Denne korrelation har i sin metodiske enkelthed inspireret til talrige undersøgelser af andre regioner. Og illustrationen af korrelationen kan konkurrere som symbol med “kirkerne indtegnet i kulturlandskabet”. Samtidigt med publiceringen af Anglerts korrelation lægges imidlertid grunden til noget nyt.

### *Re-sakralisering og kulturarv*

For efter Berlinmurens fald i 1989, og vel især efter september 2001, er de sociale og økonomiske perspektiver kommet i baggrunden. For en ny generation kan den massive produktion gennem 1980'erne og 90'erne af kirkearkæologiske synteser, der kredser om sognedannelse, storgårde og vesttårne, virke afskrækkende eller alt for velkendt. Jagten på såkaldte stormænd og stormandskirker er ganske vist fortsat, men det handler om mere af det samme. De sociale og økonomiske perspektiver synes at savne mulighed for fornyelse. Og vi kan eller vil ikke længere reducere kirkebyggeriet til et spørgsmål om ressourcer og manifestationer. I stedet for sociologi og kulturgeografi vokser betydningen af religionshistorie, religionsarkæologi og kulturarv.

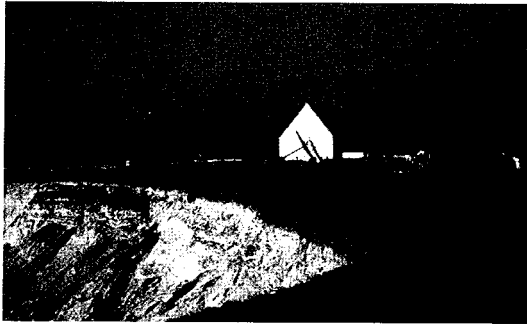


Fig 3. Mårup kirke. Foto Jes Wienberg, august 1996.

Som en reaktion ser vi en re-sakralisering på et bredt felt fra bygningsoffer i jernalderhuse til opfattelsen af korstogene og kirkebyggeriet. Kirkerne skal ikke længere være et middel i studiet af det omkringliggende samfund. Nej, kirken skal studeres som netop en kirke, et religiøst rum.

Ved overgangen mellem det gamle og det nye finder vi Björn Magnusson Staafs artikel "For Whom the Bell Tolls", som handler om, hvordan introduktionen af kirkeklokker ved kristningen ændrede opfattelsen af tiden (Magnusson Staaf 1996). Her sammenvæves processen og magten med tidsbegrebet og religionen. Skiftet er tydeligere, når Anders Andrén, der tidligere havde anvendt kirker og sogne både kvantitativt og typologisk som et middel til at studere urbanisering, vælger at skrive om kirkens sakrale zoner samt om Lunds sakrale topografi (Andrén 1998; 1999). Umiddelbart efter følger flere kirkearkæologiske studier, hvor det sakrale perspektiv fremhæves (Tesch 2000; Wienberg 2000). Ing-Marie Nilssons kommende afhandling om kirkerne i Halland ligger i samme linje med en re-sakralisering af kirken og en kritik af tidligere sociale og økonomiske tolkninger. Begreber som Gud og tro dukker op igen (Nilsson manus). Internationalt vil jeg nævne Colin Cunninghams oversigt "Stones of Witness" samt Pamela Graves "The Form and Fabric of Belief", der studerer religiøs praktik i senmiddelalderens engelske kirker (Cunningham 1999; Graves 2000).

En anden vej end re-sakralisering, ja snarest en fortsat sekularisering af kirkerne, markeres af begrebet kulturarv. Skal kirkearkæologien være relevant, hvad det end betyder, og forskningen være knyttet til den antikvariske virkelighed, så står hverken sakrale perspektiver eller gulvudgravninger i centrum. Derimod er ødekirker aktuelle, altså kirker der er eller risikerer at blive overflødige som gudstjenestelokaler i en fortsat hverdags-sekularisering. Ødekirkerne vil forsvinde, eller de vil behøve at få nye funktioner. Temaet er mere aktuelt end nogensinde i Sverige, især i regioner med relativt mange kirker som Gotland, Västergötland og Skåne her efter delingen

af stat og kirke i 2000. Og temaet er aktuelt i Danmark med de mange relativt nye kirker i de større købstæder. Nils Engbergs projekt om ødekirkerne i Danmark har således en aktuel baggrund. Og selv har jeg endnu en artikel på vej om Mårup ødekirke i Nordjylland, som trues af havet (Wienberg i tryk; jfr. også 1999).

Vil vi i de kommende år se en ny massiv produktion af afhandlinger om den sakrale kirke eller i stedet om kirkerne som kulturarv? Eller vil pendulen svinge tilbage til grundforskning med nye overraskende dateringer? De sidste mange års synteser bygger trods alt på metoder og kundskab, som i stor udstrækning er fremdraget før 1980'erne. Og hvad vil blive de kommende årtiers symbol? Mårup kirke (fig. 3), der mere end nogen anden kirke tydeliggør konflikten mellem natur og kultur, kundskab og kulturarv, ødelæggelse og bevaring, burde være en kandidat til finalen. Men det vil tiden vise.

---

Teksten er blevet præsenteret på forskerseminaret i historisk arkæologi i Lund 13. marts 2006. Tak til Karin Andersson (Genarp), Ragnhild Boström (Stockholm), Birgit Als Hansen og Morten Aaman Sørensen (København) for information om illustrationerne og deres oprindelse. Endelig tak til Inge Dam (Nyborg) for revision af sproget.

Jes Wienberg är professor vid Institutionen för Arkeologi och Antikens historia i Lund och fackansvarigt för historisk arkeologi.  
E-post: Jes.Wienberg@ark.lu.se

---

### *Litteratur*

- Andersson, K. 1983. Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. *Hikuin* 9.
- Andersson, K. & Forsström, M. 1983. Svensk kyrkoarkeologi. *Hikuin* 9.
- Andrén, A. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Acta Archaeologica Lundensia, Series in 8° Nr. 13.
- Andrén, A. 1998. Världen från Lunds horisont. *Kulturen* 1998. Metropolis Daniae. Ett stycke Europa.
- Andrén, A. 1999. Landscape and settlement as utopian space. *Settlement and Landscape. Proceedings of a conference in Århus, Denmark, May 4-7 1998*. (Eds.) C. Fabech & J. Ringtved.
- Anglert, M. 1989. Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. (Red.) H. Andersson & M. Anglert. Lund Studies in Medieval Archaeology 5.

- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund Studies in Medieval Archaeology 16.
- Beckett, F. 1924-26. *Danmarks Kunst I-II*.
- Bonnier, A. C. 1981. Uppland under medeltiden - kulturlandskapets utveckling och det konsthistoriska materialet. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 2.
- Boström, R. 1972. Ölands försvarskyrkor - en översikt. *Kulturhistorisk forskning på Öland 1969. Ölandsmötet 1970*. (Red.) U. E. Hagberg. Riksantikvarieämbetet Rapport 1972, A 2.
- Boström, R. 1983. Ölands medeltida kyrktorn. *Hikuin* 9.
- Brendalsmo, A. J. 1990. Kirkesteder i Vestfold: Hvem bygde kirker og hvorfor - hvor blev kirkene bygd og hvorfor? *Vestfoldkirkene - bygning, landskap og samfunn*. (Red.) A. J. Brendalsmo & E. Veia. Arkeologiske rapporter fra Tønsberg 3.
- Brendalsmo, A. J. 2002. *Kirkebygg og kirkebyggere. Bygherrer i Trøndelag ca. 1000-1600*. Avhandling til dr. philos, Universitetet i Tromsø. (stencil).
- Claesson, E. 1989. *Cuius ecclesiam fecit. Romanska kyrkor i Västergötland*. Licentiatavhandling i medeltidsarkeologi, Lunds Universitet. (stencil).
- Cunningham, C. 1999. *Stones of Witness. Church Architecture and Function*.
- Dahlberg, M. 1998. *Skaratraktens kyrkor under äldre medeltid*. Skrifter från Skaraborgs länsmuseum 29.
- *Danmarks Kirker* Iff. (Udg.) Nationalmuseet. København 1933ff.
- Graves, C. P. 2000. *The Form and Fabric of Belief. An Archaeology of the Lay Experience of Religion in Medieval Norfolk and Devon*. BAR British Series 311.
- Græbe, H. & Hansen, B. Als & Stiesdal, H. 1990. Gundsømagle kirke. En bygningsarkæologisk undersøgelse. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990.
- Gustafsson, A. 1996. *Arkeologins egna historier. Reflexioner kring arkeologihistoria, dess historiografi och användningar*. Gotarc Serie C. Arkeologiska skrifter 12.
- Hansen, B. Als & Sørensen, M. Aaman 1979. Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen. *Strejflys over Danmarks bygningskultur. Festskrift til Harald Langberg*.
- Hansen, B. Als & Sørensen, M. Aaman 2005. *Ornamenterede middelalderlige gulvfliser i Danmark*. Nordiske Fortidsminder 23.
- Knapas, M. Terttu. 1983. Kyrkoarkeologi i Finland; En forskningshistorisk översikt. *Hikuin* 9.
- Larsson, S. 2000. *Stadens dolda kulturskikt. Lundaarkeologins förutsättningar och förståelsehorisonter uttryckt genom praxis för källmaterialsproduktion 1890-1990*. Archaeologica Lundensia IX.

- Lidén, H-E. 1983. Norsk middelaldersk steinarkitektur. *Hikuin* 9.
- Liepe, A. 1984. *Medeltida lantkyrkobygge i Varend. Ett försök till relationsanalys kyrka-bygd*. Kronobergsboken 1984-85.
- Lindquist, S. O. 1981. Sockenbildningen på Gotland. En korologisk studie. *Gotländskt Arkiv* 1981.
- Lundberg, E. 1940. *Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden, 1000-1400*.
- Mackeprang, M. 1941. *Danmarks middelalderlige Døbefonte*.
- Magnusson Staaf, B. 1996. For Whom the Bell Tolls. *Current Swedish Archaeology* 4.
- Molyneaux, B. L. 1997. *The Cultural Life of Images. Visual Representation in Archaeology*. Theoretical Archaeology Group (TAG).
- Morris, R. 1979. *Cathedrals and Abbeys of England and Wales*.
- Morris, R. 1989. *Churches in the Landscape*.
- Møller, E. 1961. Den middelalderlige kirke som byggeplads. *Fortid og Nutid* XXI: 4.
- Møller, E. & Olsen, O. 1961. Danske trækirker. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961.
- Nilsson, I-M. (manus). *Kyrkobyggande och kyrklig organisation i Halland under medeltiden*.
- *Nordisk Kultur XXIII. Kirkebygninger og deres Udstyr*.
- Nyborg, E. 1986. Kirke - sognedannelse - bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. *Hikuin* 12.
- Nørlund, P. & Lind, E. 1944. *Danmarks romanske Kalkmalerier*.
- Olsen, O. 1958. Kirkegulvet som arkæologisk arbejdsmark. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1958.
- Olsen, O. 1967. Rumindretningen i romanske landsbykirker. *Kirkehistoriske Samlinger* 1967.
- Rodwell, W. 1981. *The Archaeology of the English Church. The Study of Historic Churches and Churchyards*. London. (2. ed. 1989: *English Heritage Book of Church Archaeology*.)
- Roosval, J. 1911. *Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens*.
- Skre, D. 1988. *Gård og kirke, bygd og sogn. Organiseringsmodeller og organiseringsbeter i middelalderens kirkebygging i Sør-Gudbrandsdalen*. Riksantikvarens rapporter 16. (Magistergradsopgave, Oslo Universitet 1984).
- Sundnér, B. 1982. *Maglarp - en tegelkyrka som historiskt källmaterial*. Acta Archaeologica Lundensia, Series prima in 4° Nr. 15.
- Tesch, S. 2000. Det sakrale stadsrummet - den medeltida kyrkotopografin i Sigruna. *META. Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2000:1.
- Wienberg, J. 1986a. Bornholms kirker i den ældre middelalder. *Hikuin* 12.

- Wienberg, J. 1986b. Gotiske kirkehvelvinger - et økonomisk perspektiv. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. (Red.) A. André m. fl. Lund Studies in Medieval Archaeology 1.
- Wienberg, J. 1990. Kirken, kulturlandskabet og den lange middelalder. *Hikuin* 17.
- Wienberg, J. 1993. *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11.
- Wienberg, J. 1999. The Perishable Past. On the Advantage and Disadvantage of Archaeology for Life. *Current Swedish Archaeology* 7.
- Wienberg, J. 2000. Fæstninger, magasiner og symboler - Østersøens flertydige kirker. *META. Medeltidsarkeologisk tidsskrift* 2000:4.
- Wienberg, J. (i tryk). Kirke, kulturarv og konflikt - Mårup på klinten. *Hikuin* 33.





# *Den okände soldatens okända grav - arkeologin om historiska slagfältsgravar*

ANNIKA KNARRSTRÖM

## *Abstract*

*Despite the general range of war and conflict, surprisingly little is known on the subject of historical battlefield graves. Written sources seldom leave a hint even on the basic questions about where, when, how and what, which consequently means that historical scholars scarcely have turned to this particular field of research. This essay presents an overview of some excavations and studies made on battlefield graves, and touches upon how the dead were handled when being buried. In the end the graves not only can reveal the circumstances of the particular battle and the soldiers bodily status and armouring, but also how the fallen was considered in his time – in many ways classical archaeological problems.*

## *Så många stupade, så få funna*

Exakt hur många slag som under historisk tid stått på svensk mark eller som svenska trupper varit inblandade i är utan tvekan svårt att reda ut. Det rör sig om åtskilliga. Att svenska krig i sin tur har skördat hundratusentals offer, kanske miljoner, är ingen överdrift. Ofta har dessa offer inte lämnat några betydande spår efter sig, vare sig i samtida relationer eller i senare historieskrivning. Som döda, stupade, glider de ur synfältet medan trupperna störtar vidare mot nästa drabbning. Det är sällan som deras namn, härkomst, levnadsöde eller dödsorsak nedtecknats för eftervärlden. Det är sällan som deras sista viloplats är känd.

Det händer att arkeologer stöter på gravar med mänskliga lämningar som bär spår av våld. Ibland har man kunnat koppla spåren av trauman till konflikthändelser av militär art, rentav till slagfält. Inom Sveriges nuvarande gränser räknar vi tre arkeologiskt säkrade platser med slagfältsgravar, men ytterligare en handfull exempel kan hämtas i ett vidare geografiskt perspektiv. Studierna som dessa fynd legat till grund för har i stor utsträckning fokuserat på de ofta komplicerade undersökningsförhållandena, resultaten

av osteologiska analyser, spännvidden av föremålsfynd och återkopplingen till krigshistoriken. I mindre utsträckning har man diskuterat vad gravarna säger om hanteringen av de döda och om den samtida människosynen. Texten här ägnas åt tankegångar i denna riktning, vilka fötts under deltagandet i ett slagfältsarkeologiskt forskningsprojekt, mot bakgrund av ett sammandrag av ämnesaktuella studier.

### *Tretusenfemhundra – exemplet Ylleshed*

Projektet Introduktion av slagfältsarkeologi i Sydsverige har pågått och utvecklats sedan år 2003 (Knarrström 2004a och b, 2006; <http://www.raa.se/uv/slagfalt2004/index.htm>). Undersökningarna har bedrivits i första hand över Ylleshed, den plats som är känd som slaget vid Landskrona den 14 juli 1677. Frågan om var de stupade hade gravlagts har från första stund gäckat oss. Från olika historiska källor och studier finns uppgifter om att danskarna ställde upp 12 000 soldater och svenskarna 9 000 på ömse krön av Rååns flacka dalgång på Ylleshed (Björilin 1885, s. 206ff; Jacobsen 1897, s. 126ff; Isacson 2000, s. 76ff; Larsson 2000, s. 46f; figur 1). På den ena sidan stred dels vad som kan betecknas som heldanska trupper, dels en stor mängd värvade knektar samt elitförband från allierade tyska stater. Motståndaren ställde i huvudsak upp svenska förband, med inslag av folk från de svenska provinserna runt hela Östersjön. Enligt dåtida beräkningar skördade slaget omkring 3 500 människoliv, fördelade på ungefär 2500 som stred för dansken och knappt 1 000 för svensken (Isacson 2000, s. 95; Sundberg 2002, s. 271f). Man räknar med att ytterligare 800 från de svenska trupperna och ett okänt antal (1 000-1 500?) av de danska avled i slagets efterverkningar. Det rörde sig om soldater som hämtats upp från slagfältet och uppenbarligen utan framgång vårdats på annan plats, men tänkbart även de som strök med vid snapphanarnas överfall på en förbandsplats (Åberg 1951, s. 123). Dessutom hade man ungefär 1 000 hästkadaver att hantera. Siffrorna kan justeras lite upp eller ned, men ska vara ungefärligen riktiga (jfr beräkningen 6 000 stupade i Jacobsen 1897, s. 129 samt Larsson 2000, s. 46f). Inte så få dog av rent värmeslag: "...baade folch och heste slet creperede och bleffue döde paa marchen af indett andett end heede..." bedyrade den samtida krönikören och kyrkoherden Sthen Jacobsen (Jacobsen 1897, s. 129).

Det finns dock inte några som helst uppgifter om var alla dessa människor lagts i grav, även om spekulationer förstås har förekommit. Bland förslagen kan nämnas på platsen där minnesstenen över slaget har rests, eller vid någon av de fyra näraliggande kyrkorna. En markägare "hade hört" att de lagts var och en där de fallit, medan projektgruppen inbördes diskuterade massgravar på dalgångens botten. En berättelse om den stupade

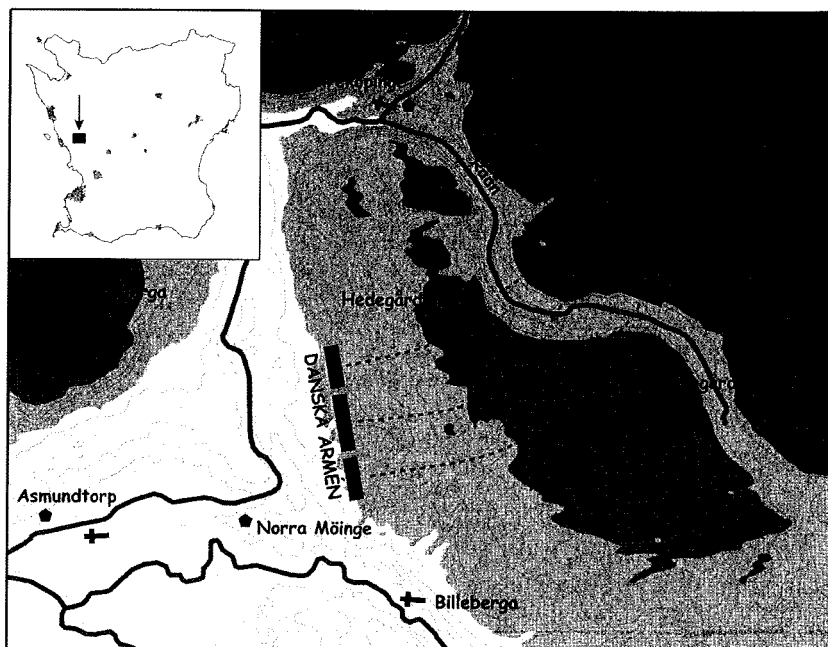


Fig 1 Platsen för slaget på Yllesbed (grafik Jesper Olsson).

fältmarskalken Simon Grundel-Helmfeldt, näst efter kung Karl XI slagets högste svenske befälhavare, ger ett tänkvärt scenario. Man tog helt sonika ett lämpligt lik ungefär från platsen där man visste att marskalken hade fallit, iklädde det passande kläder, lade kroppen i en kista och skickade iväg en okänd soldat till den sörjande familjen (Rosborn 1993, s. 47). Att ombesörja hemsändning av varenda stupad framstår dock som vid den här tiden praktiskt taget ogörligt.

### *Frågan om de stupade*

Frågan om hanteringen och gravsättningen av de stupade är något av ett mysterium, och som sådant om än makabert så också fångslande. Ämnet berör vidden av likplundring, vem som anvisades att ombesörja begravingarna, om de stupade alls begravdes; i så fall var, när och i vilket skick? Hur kan gravarna lokaliseras och hur var de utformade? Gjorde man åtskillnad på människa och djur, fiende och vän, befäl och manskap? Vilken hänsyn togs till kyrkliga påbud respektive folkliga sedvänjor? Fanns det särskilda rutiner för dem som dödats i strid? Är verkligen inga upplysningar om slagfältsgravar bevarade i de olika källorna? Vad kan slagfältsgravarna

säga om sin tids människosyn? Och hur ställer vi oss idag till dessa skakande reella vittnesbörd om Sveriges krigiska historia? Allt detta är förstås ändå bara att skrapa på ytan av ett mänskligt och vetenskapligt problemkomplex. Ämnet engagerar på många plan, och aktualiseras i takt med att slagfältsarkeologi blir alltmer etablerat.

Att frågorna är så många speglar förstås att ämnet är relativt utforskat. Man behöver inte gå djupt in på frågan för att upptäcka att det saknas uppgifter och vetande om historiska krigsgravar på svenskt territorium, och för den delen på fler håll i världen. Varken allmänheten, historikerna eller vetenskapen är särskilt upplysta. Det finns dock ett antal fallstudier att vända sig till, även om de inte är särskilt välkända och referenserna snåriga. Studien här ägnas därför åt en textbaserad forskningsöversikt. Sökljuset riktas mot historiska slagfältsgravar. Av förklarliga skäl vänder jag mig i första hand till arkeologiska och/eller osteologiska arbeten, men på köpet följer vissa uppgifter ur mängden allmänna konflikthistoriska alster. I första hand tar jag upp det svenska forskningsläget, men berör vidare också några exempel från Europa och Nordamerika. Från denna bakgrund går diskussionen vidare till varför och för vem det över huvud taget är intressant att lokalisera och undersöka slagfältsgravar, liksom frågan om vad arkeologi har i sammanhanget att göra. Slutligen återknyter jag till några tankespår och förslag rörande Ylleshed.

### *Massgravar eller gravar en masse*

Det finns olika begrepp att ta till för gravar av denna typ. Kanske faller i första hand orden massgrav och krigsgrav i tankarna och talet. Att dessa begrepp ofta brukas på likställd basis är inte så konstigt. Soldaten som individ ända in i graven är ett synsätt som anses uppstå först under franska revolutionen, och via amerikanska inbördeskriget kommer till mer allmän tillämpning under första världskriget (Mosse 1991, s. 36ff). Det innebär inte att massgravar därefter upphör i konfliktsammanhang. Särskilt inte i samband med angrepp på civila, folkmord eller behandlingen av motståndare. Massgravar är ohyggliga vittnesbörd om människosyn, som man har försökt undanhålla världen.

Definitionsmissigt bör en massgrav innehålla två eller fler individer som ligger i kontakt med varandra, men det finns också bud på att det ska vara minst ett halvt dussin för att räknas (Haglund 2002, s. 244ff). I bruket av begreppet vägs gärna in att de begravda ska ha behandlats påtagligt hänsynslöst. Ordet massgrav markerar alltså att det handlar om sammanlagda, brutala gravläggningar av flera individer. Dessa kan förstås lika gärna ha dukat under för farsoter, köld eller hungersnöd. Ett exempel är de troligen tusentals individer som dog av sådana skäl, under loppet av nio dygn i det

beryktade svenska Lortlägret vid Bårslöv utanför Helsingborg ett trekvarts år innan slaget på Ylleshed (Wahlöö & Larsson 1998, s. 19; Isacsson 2000, s. 39; se också Nunez 1988 och 1989). Det är inte otroligt att de lagts i en eller flera gemensamma gravar någonstans; de som inte slängdes i diken eller rätt och slätt blev nedtrampade i leran, vill säja (Jacobsen 1897, s. 70). Ytterligare förklaringar kan vara momentana gravsättningar av personer som avrättats eller av strandfunna lik från skeppsbrott (Kjellström 2000, s. 273f). Jämte ”enkelgrav”, ”pargrav” och ”gruppgrav” fungerar ”massgrav” naturligtvis tillfredsställande som beteckning för en viss morfologi, men inte i sig för att rubricera vilostället för stupade soldater.

Krigsgrav relaterar betydligt mer rättframt till både de döds- och begravningssammanhang, som är aktuella här. Ordet spänner över både civila offer och militära manfall, och refererar obestriddligen till krigets dystra skörd. Utöver civilister och de som stupar i fält menar jag att begreppet också inkluderar de som kanske veckovis tidigare dör i fältlägerfarsoter eller veckovis senare på förbandsplatser, ibland militals från valplatser (se exempelvis Åberg 1951, s. 123; Nunez 1988; Nunez 1989; Persson 2002). Oavsett när dödsfallet sker, så är det ändå i anknytning till en krigskampanj. Allt detta är i sig högintressanta stoff för studier, och kanske blir det i framtiden tillfälle att fördjupa sig i frågor kring soldat-, civilist och fältsjukgravar. Den här studien ägnas emellertid huvudsakligen slagfältsgravar, en term som motsvarar gravsättningen av det militära manskap som efter slaget låg kvar på stridsplatsen.

### *Historien och arkeologin om svenska slag*

Förlustsiffrorna för slaget på Ylleshed är ofattbara. Slaget pågick ungefär mellan klockan 10.30 på morgonen och klockan 16 på eftermiddagen. Om man slår ut siffrorna betyder det att det dog 636 personer timmen (respektive 181 hästar). Det betyder mer än tio människor i minuten (enligt Ericsson 2004, s. 23 pågick slaget i en timme, vilket förenklar och fördyrar räkneexemplet ytterligare). En morbida räkneövning, som väcker eftertanke. Hur många slagfältsdöda har egentligen Sverige på sitt samvete, som bidar sin upptäckt och sitt erkännande?

Författaren Ulf Sundberg har gjort en sammanställning över de konflikter som Sverige varit del i under perioden 1521-1814 (Sundberg 2002). Sammanlagt rör det sig om 31 krig (varav ett faktiskt ser ut att aldrig ha lett till aktion och blodspillan), men naturligtvis åtskilligt fler enskilda drabbningar. Om jag inte räknat fel är det hela 180 slag till lands och 36 till sjöss. Av dessa ägde 27 rum inom det nuvarande Sveriges gränser, och övriga framför allt i grannländerna kring Östersjön. Utöver slagen får man förstås också räkna med belägringar, skärmytslingar, bakhåll, räder och de

otaliga plundringar som ägt rum. Utöver soldater berövades i dessa sammanhang även tallösa civila livet, men de tas sällan upp under rubriceringen förluster i samband med slag.

Sundbergs intentioner har inte varit att rekapitulera varje militär förlust i dödsfall. I likhet med flera historietecknare påpekar han också svårigheterna med att få fram rättvisande siffror. Ibland har de stupade inte räknats, ibland har siffrorna mörkats eller blåsts upp i propagandasyfte, ibland pusslar och adderar historikerna lite olika. Verkningarna enkom av Johan Banérs i militärt hänseende framgångsrika fälttåg under Trettioåriga kriget är milt sagt mardrömslika: kanske upp till 90 000 stupade i enbart fiender är en härresande siffra (Sundberg 2002, s. 179). För 1700-talets första decennium nämns förlustsiffran 200 000, för Sverige och Finlands gemensamma del (Ericsson 2004, s. 92). Ur de ställvisa uppgifterna i Sundbergs bok räknar jag mödosamt ihop knappt 290 000 stupade på landbacken, fiende som fiende, vilket ändå bara ska ses som hopsvängd siffra på den nedre delen av skalan. Kanske ska den dubblas, kanske rentav tredubblas.

Medeltida nordiska krig är betydligt svårare att kartlägga, dels på grund av källäget, dels på grund av den i äldre tid betydligt mer svårångade politiska situationen. Historikerna har heller inte lika samvetsgrant kastat sig över kartläggningar av dessa. För Nordens del kan man från och med 1000-talet och fram till 1520-talet översiktligt räkna med åtminstone ett 50-tal större krigshändelser (Rosborn & Schimanski 1997; Ericson m. fl. 2003; jfr 223 krigshändelser enligt Lovén 1996, s. 38ff). Bland dessa rymms alltifrån korståg till plundringar, invasioner och regelrätta bataljer. Det är dessutom om möjligt ännu svårare att uppskatta hur många som dött i konflikterna. Författarna till "Svenska slagfält" konstaterar att stora slag till lands inte riktigt varit sak i Norden, på grund av allmänt oländig terräng och väglöshet (Ericson m. fl. 2003, s. 17). Trots det ska man inte luras att förutsätta att manspillan varit avsevärt mycket mindre under äldre tider.

Summan i krig spenderade människoliv bara för Sveriges del är infernalisk till dimensionen. Min jonglering med siffrorna och historien har förstas allvarliga kritiska punkter. Jag tror å andra sidan inte att man över huvud taget kan få ihop en tillnärmelsevis korrekt addition. Men för det första kan det vara till förståelsens gagn att summorna ställs mot de slagfältsgrovar som faktiskt *har* återfunnits. För det andra tjänar dessa simpla kalkyler som en effektiv påminnelse om inte minst Sveriges tidvis mycket aktiva roll som verkställare av krig. För det tredje illustrerar ekvationens många osäkra faktorer att historiker sällan lägger någon markant vikt vid just denna krigens påföljd.

De arkeologiska studier som behandlar konflikter utgår ofta från fasta befästningar, många gånger indirekt jämte plathistorik eller byggnadsarkeologi men emellanåt mer explicit (se exempelvis Lovén 1996; Löndahl

2001). De kan också ta upp noteringar om krigets verkningar för rikets städer, till exempel när dessa bränts ned och plundrats, eller fått lämna ifrån sig byggnadsmaterial till någon närbelägen skans eller borg. Flera omfattande arbeten sorterar under marinarkologi, däribland Kronan och Vasa, medan den systematiska slagfältsarkeologin till lands i Sverige just har börjat resa sig ur sin linda. De efterlämnade materiella spillrorna av fältslagen är inte lätta att urskilja, men de finns där och går att sätta i analytiskt ljus. Slagfältsgravar hör i detta sammanhang till de slags lämningar som innebär mer påtagliga spår. Inom Sveriges nuvarande gränser räknar vi till som mest en handfull kända sådana, med sammanlagt 1419 gravlagda individer.

### *Benrangelsmännen från Korsbetningen*

När jag studerade arkeologi utgjorde Korsbetningen det enda exemplet på undersökta gravar efter ett slag. Dessa har faktiskt utan konkurrens kommit att bilda den replipunkt, till vilka alla möjliga senare fynd av historiska slagfältsgravar förhåller sig. Under åren 1905-1930 gjordes flera undersökningar, vilket resulterade i kännedomen om fyra gravar plus eventuellt ytterligare en som plundrades redan år 1811 (Clason 1925; Thordeman 1939; figur 2). Tre undersöktes nästintill i sin helhet och den fjärde till en mindre del, varvid skelett efter cirka 1185 individer togs tillvara (Ingelmark 1939, s. 151ff). Med ytterligare ett par förmodade gravar i anslutning, räknar man med att antalet stupade närmar sig den siffra om 1 800 döda gutar, som tagits upp i historiska källor (Thordeman 1939, s. 74). Hur många som sammanlagt ställde upp sig inför slaget är emellertid okänt (Ericson m. fl., 2003, s. 20). Undersökningarna inriktades i första hand på att säkerställa dateringen, men omfattade även grundliga osteologiska analyser och åtskilligt kring fynden av utrustning och vapen.

Gravsättningarna skedde utanför Visby ringmur, inom det nu försvunna Solberga klostrets kyrkogård, och markerades redan cirka 1380 med ett minneskors. Inskriptionen gör gällande att gravarna innehåller stupade gutar. De tre mer genomgående undersökta gravarna utgjordes av oregelbundet formade, branta nedgrävningar, i ytan ungefär 20, 38 respektive 75 kvm samt ned till 2 meter djupa (Thordeman 1939, s. 74f). Fördelningen av gravsatta motsvarade förstas nedgrävningarna, och 119, 268 respektive 798 individer har kunnat definieras.

I minst en av gravarna var skeletten ytterst fragmenterade, på grund av fyllnadsmassornas tryck (Clason 1925, s. 258). En av deltagarna i den första undersökningen beskrev målande att "benrangelsmännen" bildade en sammanhängande massa "likt en gigantisk korall" (Ericson m. fl. 2003, s. 20). De stupade tycktes mestadels helt tarvligt ha östs ned, kastats utan



*Fig 2 Utgrävningarna av slagfältsgrov nr 2 på Korsbetningen. Bilden är tagen 1929 av Nils Åzelius (med tillstånd av Riksantikvarieämbetet, ATA).*

ordning i de grävda groparna; skeletten hängde ofta inte ihop till individer och ställvis förekom koncentrationer av bentyper (Thordeman 1939, s. 74f). I förvånansvärt stor utsträckning har de stridandes mundering fått följa med i graven jämte till exempel smycken och en börs med 385 mynt. Eftersom de flesta var danska borgarkrigsmynt, anses de ha hört till någon dansk krigare (a.a., s. 133ff). Fynden vittnar dels om att liken troligen legat och ruttnat till ohanterlighet några sommarheta dagar, dels om en därpå följande begravning i stor brådska och dels om att plundring inte skett med rovlik nit (a.a., s. 96).

Men, skelettkorallen till trots, ingen regel utan undantag. Det allra översta skiktet i gravarna 3 och 4 visade prov på att de döda lagts ned med viss omsorg, i öst-västlig riktning och med armarna vinklade in mot höft och mage. Dessa gravar representerade också som helhet en större grad av homogenitet vad gäller ålder, där de stupade antas ha varit passande för militärtjänstgöring (Ingelmark 1939, s. 153ff). Det förekommer annars såväl gamla gubbar som småpojkar, ett fåtal skelett som kan bedömas som kvinnliga samt dessutom krymplingar i materialet – ett slags utsnitt av den gotländska allmogen som gick till strids.

Avvikelserna i sättet till gravläggning diskuteras inte närmare, men däremot allmänt frågan om det rör sig om danska anfallare eller försvarande



gutar. Visserligen rådde ett skevt styrkeförhållande mellan en gotländsk allmogehär och en dansk styrka av rutinerade, tränade soldater, men också de sistnämnda måste ha lidit några förluster. Teorierna går isär. Utifrån de osteologiska bedömningarna har man tänkt sig att grav 1 och 2 innehöll lämningarna efter båda härarna, medan grav 3 förbehållits öborna – det övre skiktet av välordnade, närmast oskadda skelett kunde vara offer för någon annan händelse (Thordeman 1939, s. 81ff). En annan idé är att de välordnade skeletten i det översta skiktet av gravarna 3 och 4 skulle motsvara den danska segrande sidans omsorg om sina egna stupade, medan allt övrigt utgjorde lämningarna av den sorgliga allmogehären (<http://www.historiska.se/exhibitions/korsbetningen/meny.html>).

*”Mång tapper Strijdsman måste där/På bägge sijdor döo”*

Strofen är hämtad ur en svensk triumfvisa över slagen vid Fyllebro och Lund, vilken trycktes år 1677 (Wahlöö & Larsson 1996, s. 167). Konstaterandet svarar synnerligen krasst mot det faktum att slaget vid Lund har gått till historien som ett av de proportionerligt sett blodigaste någonsin (a.a., s. 154). När dagen grydde den 4 december 1676 rasade redan kampen på fälten norr om staden. De danska trupperna räknade ungefär 13 000 stridande och de svenska 8 000 (Stade 1983a; Wahlöö & Larsson 1996, s. 108ff; jfr med Sundberg 2002, s. 269f). Med svenskarna som valplatsens erövrare räknas det som en vinst för Karl XI och på sikt en kantring av hela kampanjen till dennes fördel. Den förbittrade kampen resulterade i minst 8 900 stupade: kanske upp till 6 500 för danskarna respektive 3 000 för svenskarna (Björilin 1885, s. 162f; Wahlöö & Larsson 1996, s. 153ff; Larsson 2000, s. 43; jfr med 5 000 respektive 3 000 i Sundberg 2002, s. 270). Hur många som dog i efterhand, i sviterna av skador, är okänt. De samtida förlustberäkningarna färgas av både okunskap, avrundningar, mytologisering och politik, och är därför osäkra, men att 42 % av deltagarna blev kvar på slagfältet är ingen överdrift (Wahlöö & Larsson 1998, s. 82). Utöver förlusterna i soldatliv lär 14 000 hästar ha drivits i slaget – ett stort antal djurkadaver lämnades utan tvekan kvar på valplatsen. ”Och de Svenske sagde selff, at Lunde slag var et mord och iche et feldtslag.” (Jacobsen 1897, s. 73).

Fältprästen Haqvin Spegel diarieförde för den påföljande dagen att ”... kölden war så streng, at man ej kunde göra kulor eller grifter i jordene.” (Spiegel 1923, s. 48). Dagboken är som källa betraktad inte helt oförvitlig, eftersom Spiegel lät föra in åtskilliga andrahandsuppgifter, och inte heller är den särskilt detaljerad (Stade 1983b, s. 9ff). Dagen efter bataljen hölls korum på slagfältet, och Spiegel i sin roll som självavårdare deltog gissningsvis ändå i denna och bevittnade situationen. Den 30 januari 1677

noterade han att bönderna hade ombesörjt med begravningen av de stupade "...på wallplatsen för Lundh och på marken theromkring..." (Spegel 1923, s. 56).

Lunds bebyggelse har under 1900-talet vällt ut över det forna slagfältet. Endast små fickor i periferin återstår orörda, men trots den moderna jordvändningen har inga gravar påträffats ute i markerna. Möjligen har exploateringen skett med sådan blind effektivitet att varken tid eller uppmärksamhet hos berörda utförare har medgetts, trots att grävskoporna kanske kraschade rakt igenom slagfältsgravar (Åberg & Göransson 1976, s. 9; Knarrström 2004a, s. 6). Claes Wahlöö har ändå resonerat kring hanteringen av de döda (Wahlöö & Larsson 1996, s. 153ff). Han menar att personal ur trossen jämte traktens bönder under dagarna efter slaget samlade ihop de stelfrusna, redan plundrade liken och körde dem till uppsamlingsplatser. Troligen lades de, när tjälen äntligen släppte, i vigd jord vid kyrkorna Vallkärra, Stångby, Odarslöv, Håstad och Västra Hoby (jfr Ericsson 2004, s. 22, som anför att liken låg kvar månadsvis på de frusna fälten). Lunds domkyrka hade vid tiden ett bestyr med utlåning av likbäror och inköp av rep och en hacka till S:t Petri kyrkogård, vilket åtminstone speglar att stadsborna fick många dödligt sårade att ta om hand (Blomqvist 1978, s. 155).

Omsider dök ett indicium upp för vad som kan ha hänt. År 1995 följde Kulturens arkeologer upp ledningsschaktningar på Norra Nöbbelöv kyrkogård (Rönn 1995). Trots många exempel på "kaotiska undersökningsförhållanden", som nämns i utgrävningsrapporten, kunde man i ett schakt som sträckte sig från kyrkan cirka 18 meter österut i den befintliga grusgången konstatera en massgrav. Denna har legat innanför den medeltida kyrkogårdsmuren. Sammanlagt rörde det sig om minst 22 individer, varav de fyra översta lagts ned i utsträckta i öst-västlig riktning (Wahlöö & Larsson 1996, s. 231ff). I den underliggande röran av skelettdelar togs endast 13 kranier och 13 käkdelar tillvara medan övriga ben försmåddes. En mängd spår av vapentrauman, även efter eldvapen, jämte några få fynd av militär mundering anses indikera att graven kan kopplas till just slaget vid Lund (Wahlöö & Larsson 1996, s. 231; Svensson 2003). Graven undersöktes inte i sin helhet, eftersom den knappt en meter breda ledningsdragningen endast korsade över ett begränsat parti (Rönn 1995, bilaga 16). Om jag läser ritningen rätt motsvarar det en cirka 2 meter bred "sydände" av graven. Det är osäkert i vilken mån den sträckt vidare norr därom och bevarats under de där belägna, betydligt yngre grifterna (den närmaste är från 1984). Dessutom noterades en enkelgrav med motsvarande indicier, alldeles invid sträckningen av västmuren till den kyrka som revs år 1899 (denna är ersatt av en ny byggnad; a.a., s. 3). Förklaringen till särbehandlingen har varit att det rör sig om ett befäl. Däremot har det inte varit möjligt att avgöra någon av de dödas ursprung (Wahlöö & Larsson 1996, s. 233).

### *Den längsta långfredagen*

En majdag år 2000 överraskades Uppsala-arkeologerna av ett fynd av en massgrav i samband med att en cykelväg i Slottsbacken skulle breddas (Syse 2003). Efter att en <sup>14</sup>C-analys daterat ett skelettprov till 1500-talet dristade man sig att sätta fyndet i samband med århundradets enda större krigshändelse i staden, nämligen Långfredagslaget den 6 april 1520. Även här rörde det sig om en batalj mellan svenska och danska trupper. Sistnämnda hade parkerat sig i Uppsala efter att ett stillestånd en månad tidigare hade slutits, men detta bröts och inkräktarna anfölls. Exakt hur många som drabbade samman är oklart, men det kan röra sig om någonstans mellan 10 000 och 17 000. Trots ett numerärt överläge tyngdes den svenska bondetruppen av brist på ledning, rutin och koncentration, och de danska legoknektarna jagade vid skymningen utan pardon bort de anfallare som inte redan dräpts. Vid det laget hade kanske bortåt 2 000 soldater fallit ur de danska leden. De svenska förlusterna är okända och har varit svårare att beräkna, men kan med stridsförloppet i åtanke antas ha varit betydligt mer kännbara.

Vid undersökningen kunde man urskilja bortåt 60 individer, vilka var fördelade till tre stratigrafiskt skilda gravsättningar (Kjellström 2003, s. 63). Den yngsta motsvarade en öst-västligt orienterad och mycket grund enkelgrav, men innehöll efter benslag pryddligt deponerade skelettdelar från 14 individer (Syse 2003, s. 20ff; Kjellström 2003, s. 108). Benen hade lagts i ett mönster som efterliknade en människokropp, med skallarna i den västra änden. Strax öster om denna nedgrävning låg en äldre gravgrop, vars omfattning inte gick att fastställa på grund av en korsande nutida väg. Skelettdelar efter sammanlagt minst 44 individer hade uppenbarligen blivit nedkastade helt utan ordning i denna grav. Gytret av ben tyder på att de döda kropparna legat ute på slagfältet flera månader och att de sammanhållande mjukdelarna multnat bort. Överst i graven låg ett par mer sammanhängande skelett, där endast huvudena saknades – förslagsvis dekapiterade fångar, som i kraft av en högre militär rang fått en placering överst i graven (själv undrar jag om det inte kan vara de som beordrats till det mödosamma gravsättningsarbetet och därefter tagits av daga och lagts överst i graven). Ett hela 0,4 m tjockt lager fyllning skiljde denna grav från ytterligare en, direkt underliggande massgrav med rikligt med skelettdelar i absolut oordning. Av goda arkeologiska skäl fortsatte inte utgrävningen, men man kunde i alla fall konstatera att denna grav inte grävts ned utan legat direkt på marken. Stratigrafin framstår som förbryllande, men har att göra med ett naturligt kraftigt fall i topografen. Slänten fylldes efter den första gravläggningen ut med massor, men platsen återanvändes därpå för nedgrävningar till gravar. <sup>14</sup>C-analyser kunde fastställa ett tätt kronologisk samband gravarna emellan, trots stratigrafiska skillnader (Syse 2003, s. 24).

Den osteologiska analysen uppdagade hela 92 huggrelaterade skador bara på de tillvaratagna kranierna, vilket bekräftade tolkningen att det handlade om stupade i strid (Kjellström 2003, s. 95ff). Eftersom de döda tycks ha legat obegravda så länge samt visats så ringa respekt har tankarna gått till att det handlar om folk ur de svenska styrkorna, alltså förlorarna. Placeringen av gravarna har för övrigt vållat visst huvudbry, eftersom de utan uppenbara skäl placerats ett gott stycke ifrån själva sammandrabbningen. Bent Syse resonerar i riktningen att man gjort en poäng av närheten till det så kallade utanverket nedanför Uppsala slott (a.a., s. 28ff). Byggnaden är känd men inte särskilt utforskad, och antas lika gärna kunna vara en del av stadens yttre försvarsverk som en kyrka. I så fall skulle gravarna ligga på ”gammal” vigd mark. Fynden gjorde för övrigt att man kunde damma av en likartad, strax intilliggande fyndplats av en massgrav, vilken kom i dager 1971. Då trodde man att det handlade om en grav för dem som avrättats på slottet, men i ljuset av det nya kunskapsläget är det högst troligt att det faktiskt var ytterligare en grav med stupade från Långfredagslaget. Benen togs dock aldrig tillvara.

### *Kort om krigsgravar i Sigtuna och Avaskär*

Det är alltså glest med svenska fyndplatser. Trots föresatsen om att fokusera på slagfältsgravar är det på sin plats att nämna ytterligare ett par, relaterade fyndplatser. År 1998 undersöktes en massgrav vid S:t Lars kyrka i Sigtuna (Kjellström 2000). De 17 skeletten, som efter vad man antar motsvarar stadsbor, bar oläkta spår av våld. Artikelförfattaren associerar försiktigt fynden med den enda historiskt kända attacken mot staden, nämligen när Sigtuna brändes ned år 1187. I stor utsträckning utgår texten från de osteologiska analyserna, men relaterar också att liken utan ordning slängts ned på både rygg och mage i en grop. Däremot låg kropparna i sedvanlig öst-västlig riktning och innanför bogårdsmuren till helig jord.

UV Syd undersökte en medeltida kyrkogård i Avaskär år 1977, och berörde därvid 135 gravar av särpräglad karaktär (muntlig information från Caroline Arcini Ahlström, Lars Ersgård och Janis Runcis). De följde inte kända medeltida begravningsskick och de uteslöt de i vanliga fall förekommande barngravarna. Därför spekulerar man i om detta kan ha varit den utvalda, sista viloplatsen för krigsfolk som omkommit under förslagsvis nordiska sjuårskriget, 1563-1570. Tyvärr har ännu inte utgrävningen rapporterats, någon osteologisk analys har inte företagits och inte heller finns någon artikel att hämta kunskaper ur.

### *Borgarkrigsgraven på Sandbjerget*

Sommaren 1994 upptäckte arkeologer en massgrav i Sandbjerget i Næstved på Sjælland. I en drygt 12 m<sup>2</sup> stor och 1,5 m djup grop låg 56 skelett

nedslängda huller om buller (Bennike 1998). Antagligen har graven en tid varit synlig i form av en liten kulle, tills dess att innehållet och därmed högen sjunkit ihop (kranierna hade pressats i flisor av trycket i graven). Flera av benen hade läkta och/eller oläkta vapenskadorna, medan det däremot i övrigt var påfallande få föremål bevarade i graven. Ett par <sup>14</sup>C-analyser daterade de gravlagda till perioden slutet av 1200-talet till mitten av 1300-talet, alltså den danska borgarkrigstiden (Birk Hansen 1995). Utifrån vapenskadorna, bristen på föremålsfynd, den påfallande ovarsamma hanteringen av de döda och placeringen av graven i ovigd jord slöt sig arkeologerna till att det rörde sig om en slagfältsgrav, där en segerherre har låtit plundra och skaffa undan dräpta fiender. Trots försök har man inte närmare kunnat identifiera vilken konflikthandling som har lett fram till gravsättningen, och man har därför föreslagit att den representerar en av den tidens många sammandrabbningar som aldrig förts in eller bevarats i skriftliga källor.

*“The dead carcasses hindered those who fought”*

Slaget vid Towton, den snöiga Palmsöndagen den 29 mars 1461, räknas som det blodigaste på engelsk mark. I förlängningen ledde sammandrabbningen till upplösningen av Rosornas krig samt till att en ny regentlinje satte sig tillrätta på tronen. En kader av samtida krönikörer har sett till att det skriftliga källmaterialet kring detta avgörande gjorts rikligt – rubrikens citat är hämtat från en sådan (Boardman 2000, s. 22). Slagfältet har genomletats efter föremål med anknytning till slaget, och det har förstås producerats en aktningvärd summa studier, essäer, hemsidor och böcker kring drabbningen vid Towton (Boardman 1996; Fiorato 2000, s. 3ff; Sutherland 2000a, s. 155ff; Gravett 2003).

Efter vad man tror möttes ungefär 50 000 stridande strax söder om byn Towton, och mellan 20 000 och 28 000 hade efter tio timmars strid fallit – flera av dem drunknade under flykt, i ett vattendrag (Boardman 2000, s. 23ff). En mängd platser har pekats ut som de stupades sista viloplats, till exempel Chapel Hill och högar i Bloody Meadow (Fiorato 2000, s. 4ff). I skriftliga noteringar från tiden och även senare omnämns upplöjda ben och öppnade massgravar. Trots den stora mängden döda har man tidigare (år 1816) endast funnit en slagfältsgrav (Burgess 2000, s. 33f). Den betecknades som fylld med skelettdelar och krigsmundering. I början av 1990-talet började arkeologer mer systematiskt att kontrollera validiteten i utpekade gravhögar, kapell och gravfält, utan bekräftande resultat (Fiorato 2000, s. 4ff).

Sommaren 1996 stötte man däremot av en slump på en massgrav med klara indikationer på samband med nämnda slag, vilket senare även bekräftades genom <sup>14</sup>C-analyser (Burgess 2000, s. 33). Fyndet gjordes i samband med utbyggnaden av ett garage vid Towton Hall, som ligger cirka

2 km från slagets centrum. Enligt efterhandsuppgifter lyftes 23 individer bort av entreprenörens personal och återbegrovs senare på en näraliggande kyrkogård (Fiorato 2000, s. 2ff). Engelsk lag ger visserligen inte samma typ av stöd för antikvarisk bevakning och skydd som svensk, men man var inte sena att ta tillfället i akt och på forskningsbasis arkeologiskt undersöka den kvarvarande delen av graven. Detta kom att bli Englands första vetenskapligt dokumenterade och analyserade slagfältsgrav.

Den rektangulära, drygt halvmeterdjupa graven hade ursprungligen mätt cirka 5 x 2 meter, och låg i öst-västlig riktning (Burgess 2000, s. 29). I den kvarvarande delen låg skeletten efter åtminstone 38 individer, alla vuxna och av manligt kön, flera av dem med spår av oläka vapenskadador och några med skador efter utstuderad lemlästning (Boylston, Holst & Coughlan 2000; Novak 2000). Få föremål förekom i graven, varför personerna troligen plundrats på munderingen (Burgess 2000, s. 34).

Graven hade fyllts på så vis att de utsträckta kropparna lagts i ett överlappande mönster från väster till öster; likt sardiner, noterade arkeologerna (Sutherland 2000b, s. 40f). De 22 första gravlagda låg med huvudet i väster, de följande 10 med huvudet i öster, därpå en individ med huvudet i norr och de sist begravda återigen i den öst-västliga längdaxeln. Både rygg- och magläge förekom. Alltihop verkade påfallande systematiskt och syftet antas ha varit att packa ihop liken så tätt som möjligt, i en grav som bröts i frusen mark. Med tanke på gravens läge så pass långväga från slagfältet och den ärelösa hanteringen av de gravlagda kan det röra sig om soldater som varit stadda på reträtt men hunnits upp och dräpts inne i Towton (Knüsel & Boylston 2000, s. 186). Det har förslagits att det skulle vara folk – bland annat bågskyttar – under den förlorande Lancasters fana. Med tanke på att båda stridande sidor kan antas ha haft likartat soldatmaterial samt betraktades som rebeller är detta svårt att bestämma enkom utifrån den pragmatiska begravningen (Gravett 2003, s. 85ff). Kanske är graven i själva verket något av en towtonsk anomali, som hänger samman med att byfolk fått ta vara på liken. I efterhand har forskarna nämligen kommit att överväga om inte flertalet stupade i övrigt lämnats helt obegravda eller möjligen överkrafade med lite jord var för sig där de fallit (<http://mysite.wanadoo-members.co.uk/TowtonBattlefield>).

### *Goda försök av två män "in a trench"*

Utöver denna fyndplats har det alltså varit glest med undersökningar av slagfältsgrovar i England, trots annars vittomfattande slagfältssintresse i landet (se till exempel <http://battlefieldstrust.com>). Värt att nämna är dock de idoga slagfältsarkeologerna Tony Pollard och Neil Oliver – tv-kända från serien "Two men in a trench" – som i samband med sina undersökningar

på brittisk mark har gjort upprepade försök att lokalisera och undersöka just gravar. För slagen vid Shrewsbury (1403) och Barnet (1471) gjordes analyser av traditioner och skriftliga dokument, vilket eliminerade vissa omöjligheter snarare än kom en lösning närmare (Pollard & Oliver 2002, s. 56f, 108f). Vid Flodden (1513) gick de längre, men trots att de gav sig ut på jakt med hjälp av geo-radar och grävmaskiner fann de inga gravar (a. a., s. 160ff). Vid Culloden (1746) vittnar små gravkullar om var de stupade skottarna vilar, klan för klan. De fallna engelsmännen blev dock inte bara konkreta offer för kriget utan också för propagandaapparaten, emedan såväl uppgifter om antalet stupade som deras gravplats hölls lönnlig (Prebble 1990, s. 140ff; Pollard & Oliver 2002, s. 269ff). Utifrån analyser av historien om slaget samt terrängen kunde dock arkeologerna med georadarns hjälp lokalisera konturerna av en större rektangulär nedgrävning, vilken skulle kunna motsvara engelsmännens gåtfulla gravplats.

### *Massakerns offer på den gröna ön*

Carricksmine Castle nära Dublin var under de första åren av 2000-talet föremål för flera arkeologiska undersökningar (Clinton m. fl., i manus). I april 2001 fann man två större massgravar med flera sammanhängande skelett samt otaliga löst liggande ben; totalt minst 17 individer (Fibiger 2003). Det rörde sig om barn ned till tre års ålder samt män och kvinnor, som lagts i graven på sätt som inte särskilt påminde om sedvanlig kristen begravning (Clinton m. fl., i manus). Förbluffande nog fann man i graven 13 silvermynt, varav 9 låg tillsammans, vilket tyder på att de döda undgått plundring. Dessutom fann man några tioral lösfynd av människoben i den närmaste omgivningen, vilka motsvarade minst 13 individer (Fibiger 2003). Såväl skeletten från gravarna som de lösfunna benen bar spår av skarpt, oläkt våld. Utifrån bland annat myntfynden har man slutit sig till att de döda måste härröra från den väl kända massakern, som följde på en tids belägring av slottet och ägde rum i mars 1642.

### *Det portugisiska ossuariet*

Den 15 augusti 1385 stod ett slag mellan portugiser och kastilianer i centrala Portugal, i Aljubarrota (Cunha & Silva 1997). Enligt skriftliga källor ställde nära 6 500 portugiser upp mot nästan det dubbla antalet kastilianer. Sammanlagt 6 000 av soldaterna blev kvar som döda på slagfältet. Först sju år efteråt samlades de mänskliga lämningarna in – förutom de befäl som redan begravts - och lades i ett nyuppfört kapell, närmast ett ossuarium. Detta undersöktes av arkeologer år 1958, varvid man kunde konstatera att inga sammanhängande skelett var bevarade, att det främst

var de långa benen som tagits omhand (jämte faktiskt hästben) samt att graven innehöll minst 400 individer. Benen bar spår efter både läkra och oläkra vapenskador.

*”These white men... wanted it... I let them have it.”*

Så kommenterade Hunkpapa-siouxen Iron Hawk slaget vid Little Big Horn i South Dakota, USA (Fox 1993, s. 135). Den 25 juni 1876 anföll överstelöjtnant George A. Custer med sitt 647 man starka 7:e kavalleriregemente en enorm bosättning med uppskattningsvis 6 000-10 000 siouxer och cheyenner (Scott m. fl. 1989, s. 12ff; <http://www.nps.gov/libi/>). Av dessa räknar man med 1 500-3 000 krigare (Scott m. fl. 1989, s. 119). Konflikten bottnade i att de av regeringen dittills fredade reservaten i dessa nejder, bland annat kring siouxerna heliga platser, hade visat sig innehålla guld. Ruschen var ett faktum och regeringen gjorde anspråk på markerna. På eller utan order (en omstridd fråga) anföll Custer, och efter ett par dagars hårda strider låg han själv och över 200 av hans soldater döda i präriegräset jämte 30-150 indianer (Scott m. fl. 1989, s. 14ff; Fox 1993, s. 25ff).

Strax efter slaget samlade indianerna ihop sina döda och förde dem till traditionella begravningar vid respektive hembyar och heliga platser (Scott m. fl. 2002, s. xvii). Custer och hans mannar togs om hand ytterligare några dagar senare av en utkommenderad patrull. De förmådde bara nått och jämnt begrava de ruttnande kropparna, och lade dem var och en där de fallit, i grunda nedgrävningar och oftast bara under lite hoprafsad jord och buskris (Scott & Fox 1989, s. 15ff; Scott m. fl. 2002, s. 96ff). Officerarna gavs en lite omsorgsfullare behandling, med djupare gravar. Få veckor senare restes den första appellen om ett nationalmonument och en värdigare begravning. Först 1879-1881 var tiden mogen att realisera att etappvis öppna de forna gravarna, samla in omkringströdda benrester och återbegrava skeletten i en gemensam slagfältsgrav vid det monument som uppförts strax intill platsen där Custer själv gick ned. De forna gravplatserna märktes ut med pinnar vilka år 1890 ersattes av marmorstenar med de stupades namn. Dessa står än idag. Platsen kallades länge Custer National Monument, men heter numera Little Bighorn Battle National Monument, och hyser krigsminnen och döda från långt fler slag än 1876 års ([http://en.wikipedia.org/wiki/Little\\_Bighorn\\_Battlefield](http://en.wikipedia.org/wiki/Little_Bighorn_Battlefield)). De vita marmorstenarna har sedan 1999 kompletterats med fem stenar i röd granit, på platser där man vet att indianer stupade. År 2005 invigdes även ett särskilt monument för att hedra de döda indianerna.

Slumpen utlöste undersökningar av slagfältet under 1980-talet. År 1983 rasade en präriebrand över kullarna och med vegetationen uttraderad kom många ytliggande krigsrelaterade tingestar i dager, inte minst vittrade,



vitnade benfragment (Scott & Fox 1989, s. ix; Scott m. fl. 1989, s. 24ff). De blottade lämningarna upplevdes som stötande för besökarna och samtidigt såg man ett gynnsamt läge att få till stånd systematiska arkeologiska dokumentationer. Fältarbetena bedrevs under de två påföljande åren, men man återkom också 1989 (Scott m. fl. 1989, s. 8ff; Scott m. fl. 2002, s. 173). Förutom metalldetektering och lösfyndsregistrering tog man till uppgift att kontrollera den utpekade gravplatsen för ett ”försvunnet” kompani samt gravarna vid ett urval marmorstenar (Scott & Fox 1989, s. 32ff; Scott m. fl. 1989, s. 24ff).

Det försvunna kompaniet i Deep Ravine återfanns inte, men i stället fick man en ny bild av topografin och kunde revidera vad som är känt om dessa mäns öde (Scott & Fox 1989, s. 39ff; Fox 1993, s. 203ff). Platsen för 26 av marmorarkörerna undersöktes, och man kunde konstatera att såväl nedgrävning, benrester som tingestar i inte så ringa utsträckning återstod. I de fall markören var rätt placerad, vill säga. Man räknar nu med att ungefär en tredjedel inte står exakt korrekt, men att de ändå ungefärligen stämmer (Scott m. fl. 1989, s. 87f). Dessutom fattas det markörer, bland annat för de döda i Deep Ravine. En marmorsten visade sig markera lämningarna av en häst. Allt som allt speglar detta den fördunklande tidsrymd som löpte mellan slaget och de många gravsättningsarbetena.

Genom att jämkra skriftliga uppgifter med arkeologiska observationer har man kommit fram till en siffra stupade, nämligen 268 (varav 6 avled i sviter av skadorna). Osteologiskt sett har man haft lämningarna av 34 individer att studera (Scott m. fl. 2002, s. 8). Ifråga om hanteringen av de döda har man konstaterat tydliga spår av lemlästning av kropparna, enligt indianska traditioner (Scott & Fox 1989, s. 102ff; Scott m. fl. 2002, s. 302ff). Utifrån osteologiska data har man provat att stämma av mänskliga lämningar mot namnen på gravstenarna plus uppgifter i soldatrullorna. Få klara överensstämmelser har uppnåtts, och egentligen är det bara halvblodspejaren Mitch Boyer samt sergeant Miles O’Hara som man tordats vara säker på. Det är ganska skakande att se ett 1800-talsfoto av den allvarlige spejaren, med avbildningen av ett fragment av ett kindben – hans kindben – mönsterpassat över bilden (Scott m. fl. 1989, s. 81). Likaså omtumlande är de rekonstruktioner av huvuden som gjorts i form av statyetter utifrån skelettfynd, såsom nämnde sergeants (Scott m. fl. 2002, s. 160ff).

### *Sju benstycken från Poltava*

Jämte Lützen, Narva, Bender och Lund är Poltava Sveriges mest namnkunniga krigsskådeplats, inte minst tack vare Peter Englund’s publiceringsflit (<http://www.peterenglund.com/poltava.htm>). Slaget vid Poltava (i nuvarande Ukraina) den 28 juni 1709 blev det förödande krönet på en inledningsvis

framgångsrik svensk kampanj, vilken syftade till att sätta ryssen på plats. Sammandrabbningen slutade emellertid i ett enormt manfall, inte minst för den svenska sidan, och Karl XII fälttåg tvärnitade. Enligt Englund stred 53 000 man på rysk sida och på svensk 19 000. Över 10 000 döda låg kvar på valplatsen; därtill kommer de över 5 000 tillfångatagna, dödligt skadade och avrättade (Englund 2003, s. 279ff; Ericsson m. fl. 2003, s. 294ff). De ryska stupade lades i en jättelik slagfältsgrav med en bastant jordhög över (Englund 1993, s. 75). De döda svenskarna stoppades undan varhelst de låg, förslagsvis bland annat som återfyllning i redutterna.

Några systematiska undersökningar av slagfältet har ännu inte kommit till stånd, vilket måhända delvis kan förklaras med att slagfältet har varit oåtkomlig bakom 1900-talets järnridå och att det inte prioriterades högt av sovjeterna. Två svenska löjtnanter besökte emellertid slagfältet i augusti 1910 (Gejvall 1957). De inriktade sig på att lokalisera en viss plats där man kunde räkna med särskilt stort svenskt manfall och där ben ofta skulle ligga i dager – vitnade ben kan nämligen än idag ses rikligen i åkrarna (Englund 1993, s. 75). När löjtnanterna satte spaden i backen fann de mycket riktigt kranier och benrester med spår av huggskador samt projektiler. ”Svenskar!” står det siratligt och eftertryckligt i den handskrivna rapporten från ett halvår senare (Gejvall 1957, s. 40ff). Hem till Sverige bar de med sig sju fragment av människoskelett samt en bendel av häst. Inga närmare uppgifter finns om fyndomständigheterna på slagfältet. Skelettdelarna förvarades sedan de förts till Sverige i Krigsarkivet, på en bädd av vadd i den blykista som öppnades för inspektion 1951. Ovanpå skelettdelarna låg fyra rosor, och i den bifogade rapporten reflekterade löjtnanterna Rydeberg och Bennedich; ”Två hundra somrar hafva blommat på slätten, tvåhundra vint-rar hafva frusit den sank aängen, innan de funnos av landsmän. De föllo för Fäderneslandets storhet och ära, ståndaktige, tappre, trogne i döden.” Själv fick jag en svag vink om att skelettdelarna återbegravts på Armémuseums gård, men trots att museets 1:e intendent Thomas Roth vänligt tog sig tid att nysta i frågan gick detta inte att bekräfta.

### *Paradoxala uppgifter*

Resumén av undersökta slagfältsgravar ger onekligen ett mångbottnat intryck så här långt <sup>1)</sup>. Så handlar det också om skilda platser och tider. Om jag återknyter till inledningens övergripande funderingar har exemplen stretat åt alla möjliga håll. Förvisso har de stupade allt som oftast plundrats på sin mundering, men inte alls konsekvent. Liken antas ha begravts av både specialkommandon, ortsbefolkning, sina egna stridskamrater eller av sina fiender. I vissa fall har man lagt kropparna i vigd jord, i andra fall inte. I Uppsala skapade graven i sig underlag till tankar om att platsen kanske

fordom på något vis varit helgad. Det finns också exempel på att man i efterhand har önskat skänka gravplatsen en helig och/eller vördnadsfylld innebörd, såsom vid Towton och Little Big Horn. Studierna har omfattat gravsättningar av såväl sammanhängande kroppar som fragmentariska skelettdelar, vilket tolkats som snar respektive senkommen hantering. Dessutom finns förslag om att gravar kanske inte alltid kommit till stånd, utan att naturen har fått ha sin gång med liken varhelst de legat.

Lemlästning och stympning av kroppar har skett i vitt skilda sammanhang. Åtminstone i efterhand har man inte alltid gjort skillnad på människo- och djurben. Det finns inga explicita bevis på att man kunnat sära fiende från vän eller manskap från befäl, men det finns tolkningar utifrån hanteringen som så gör gällande. Fienden har behandlats skändligen och befälen visats mer vördnad, men hur långt är dessa tolkningar förståelsemässigt förprogrammerade? Exakt vad de ”kyrkliga påbuden” eller för krigsfolk ”särskilda rutinerna” innebär i dessa sammanhang återstår att reda ut, men det finns åtminstone flera fall där hänsyn till den kristna östvästliga riktningen på kropparna upprätthållits. Nog ser det ut som om det ligger ett tjockt filter mellan dikt och verklighet, i uppfattningen om hur slagfältsgrovar kan te sig. Och det ser avgjort mycket heterogent och oförutsägbart ut. Några entydigare tendenser går inte att urskilja, men desto väsentligare visar sammanställningen att arkeologin har många frågor och svar att hämta ur slagfältsgrovarna.

Bakgrunderna till undersökningarna har också varit mångskiftande. Från de svenska löjtnanternas närmast romantiskt nyfikna expedition till Poltava till slumpmässigt påträffade gravläggningar. Däremellan ett antal försök att lokalisera och kontrollerade traditionellt utpekade eller vetenskapligt uträknade gravplatser. Sällan med någon större framgång i positiv bemärkelse, men i stället ofta en punktering av någon mer eller mindre etablerad missuppfattning. Och det är ju gott så. Slagfält omvärvs mycket nog ändå av en härva av fakta och myt.

De svenska slagfälten är idag tämligen undanskuffade ur det allmännas medvetande, men också ur det antikvariska. Det verkar inte minst svårt för vissa akademiska kretsar att förhålla sig till landets krigiska historia. I bakgrunden vilar en sådan komplex väv av okunskap, förnekelse, forskningsklimat, samvetspsykologi och fulländat ointresse att det omöjligt går att reda ut här. Slagfältsgrovar gör inte bilden mindre komplicerad. De ovan relaterade studierna vittnar tämligen unisont om att det är lika uppslukande och innebördsrikt som makabart och motbjudande att ställas inför krigets tragiska, ytterligt konkreta konsekvenser. En inkännande människa betackar sig onekligen för just detta arv, i form en historia som det är diskutabelt om vi här i den moderna framtiden skulle ha bett om. Det är så upprörande att vi hellre tittar åt något annat håll.

Bo Knarrström, som vid det här laget har presenterat slagfältsarkeologi hos allt från hembygdsföreningar till toppakademiska kretsar, har emellertid berättat att den första frågan som alltid ställs faktiskt är den om de döda. Så är det. Människor är intresserade av människor. Om ingen vet var de döda ligger i grav, vilka de var och hur det gick till, så är arkeologerna betrodna med att ta reda på det. Det är den närmast paradoxala uppgiften för arkeologin, att humanisera krigsforskningen bortom regenter och befäl, bortom territoriella anspråk och truppmassförflyttningar. Tiden för tokheroiseringar eller skammens hemlighetsmakeri går förhoppningsvis mot sitt slut, även om känslan för respekt, gravfrid och försoning kvarstår.

Frågan om "var?" kan måhända besvaras utan arkeologiska ingrepp, men kanske endast utifrån arkeologiska incitament. Att långt fler resultat står att vinna i de fall gravar verkligen undersöks är knappast en inomvetenskaplig överraskning, men kanske något av en uppenbarelse utanför facket. I sin bok från 1996 om slaget vid Towton skriver historikern A. W. Boardman: "... once unearthened and exposed to twentieth-century eyes these [graves] may only reveal a sad, tangled mass of bones, prematurely cut down in the most violent and basic way imaginable. Why anyone would want to unearth and remove this sort of find or conduct this form of graverobbing is beyond my reasoning." (Boardman 1996, s. 156). Samma år stöter man på graven vid Towton hall, och fyra år senare deltar samme författare med ett vittert kapitel i boken "Blood Red Roses" som just utgår från undersökningarna av denna (Boardman 2004).

Utöver dessa slags gravars beskaffenhet i sig har undersökningarna bidragit till förståelsen av de på slagfältet i övrigt påträffade lösfynd, om slagens intensitet och förlopp. Tingestar i gravarna har vittnat om mundering och bevapning, men också vad man burit med sig som inte relaterar direkt till våldshandlingar. Genom osteologin har man kunnat konstatera verkan av olika vapen, men också härarnas förutsättningar i form av det uppställda manskapets individkaraktäristika, hälsa och fysiska tecken på träning, vapenbruk och tidigare erfarenheter. Samtliga dessa detaljer har naturligtvis återkopplingar i fyndsammanhang som annars betraktas som civila, till exempel enstaka begravda krigsmän på en eller annan stads- eller lantkyrkogård.

### *Möjligt på Ylleshed*

Förutsättningarna att överhuvudtaget lokalisera de döda från slaget på Ylleshed är inte entydiga. Området är mycket stort att söka igenom, faktiskt hela 4 500 000 m<sup>2</sup> besvärligt tung, kall lerjord (Knarrström 2004a, s. 20f). Något kartmaterial äldre än skiftenas har hittills inte uppenbarat sig. Ännu känner vi inte till någon dokumentation som rör gravar, vare sig på slagfältet eller invid någon kyrka eller begravningsplats. Historikerna

har av allt att döma mest antaganden att komma med. Varken markägare eller hembygdsföreningar har presenterat några säkra observationer eller upplysningar. Slagfält generellt är varken fornlämnings- eller kulturminnesskyddade, och enligt ett remissförslag från Riksantikvarieämbetet om ändrad praxis är detta inte aktuellt att förändra (Riksantikvarieämbetet diariernr 320-4347-2005).

Vad som är mer lovande är att just detta slagfält är tämligen intakt. De näraliggande kyrkorna och kyrkogårdarna har däremot varit fokus för omfattande arbeten, som kan ha påverkat bevarandet av äldre gravar. I Asmundtorp tronar en nygotisk 1800-talsskapelse upp sig. I Billeberga uppfördes en ny version av skånsk sockenkyrka, också under 1800-talet, vilken i sin tur brann och ånyo fick byggas upp. Tirup kyrka har förlängts och fått ett klocktorn hängt på sig, också detta under 1800-talet (figur 3). Den enda kyrka som torde vara sig relativt lik sedan tiden för fältslaget är Sireköpings. Ylleshed ligger annars ett gott stycke ifrån alla byar och tätorter, och har i stort sett undgått exploatering. Tack vare nämnda lerbjörddar har markerna inte odlats upp förrän under förra seklet, och någon mer omfattande bebyggelse har därför antagligen aldrig brett ut sig under någon epok. De arkeologiska undersökningarna av slagfältet har gett en allt klarare bild av både terrängen och var bataljens intensivare sammandrabbningar ägde rum. Den tekniska och metodiska utvecklingen står på arkeologins sida, och ger allt effektivare och säkrare sätt att utan markingrepp jaga fatt i för ögat dolda spår, rektifiera och lägga samman de kartor som trots allt finns samt kompilera och göra data mer sök- och analysbara. Hypotetiskt har helt enkelt frågan om gravar hitintills aldrig ordentligt prövats genom källmaterialen och tänkbara kunskapare.

### *Varmt tack!*

Till Lennart J Häggglunds Stiftelse samt Ebbe Kocks Stiftelse, vilka ställt medel till förfogande för denna studie. Till Caroline Arcini Ahlstöm, Gertie Ericsson, Linda Fibiger, Conny Johansson Hervén, Anna Kjellström, Thomas Roth och Claes Wahlöö, som vänligt har delat med sig av tips, textkällor och tankegångar. Till Lars Ersgård, Anna Östling, Stefan Larsson och Caroline Arcini Ahlström, vilka tittat över manus under arbetets gång. Till Riksantikvarieämbetets slagfältsteam, som backat upp och hejat på. Till den omutliga hemmafronten.

---

Annika Knarrström är doktorand i medeltidsarkeologi vid Lunds universitet.

---

<sup>11</sup> Det har inte varit möjligt att i studien gå vidare med uppgifterna om en slagfältgrav från slaget vid Grunwald 1410 (Cunha & Silva 1997, s. 598), dubbelgraven från andra halvan av 1500-talet, i Kungsgatan i Linköping (Feldt 2005), slagfältsgraven från slaget vid Mohacs i Ungern 1526 (<http://www.sci.u-szeged.hu/ABS/Acta%20HP/44-175.pdf>), de hypotetiska polackgravarna vid S:t Örjanskapellet i Linköping (Tagesson 2002, s. 324f) eller slagfältsgraven från år 616 i Heronbridge, England (David Mason; <http://www.leeds.ac.uk/ims/fieldsconflictabstracts.htm>). Det finns onekligen fler exempel att hämta ur detta svärfångade forskningsfält.

## Referenser

- Bennicke, P. 1998. De faldne fra krigergraven – analyse af skeletterne fra Sandbjerget. *Liv og Levn* 12.
- Birk Hansen, P. 1995. Krigergraven på Sandbjerget – en foreløbig præsentation. *Liv og Levn* 9.
- Björilin, G. 1885. *Kriget mot Danmark 1675-1679. Läsning för ung och gammal.*
- Blomqvist, R. 1978. *Lunds Historia 2. Nyare tiden.*
- Boardman, A. W. 1996. *The battle of Towton.*
- Boardman, A. 2000. The historical background to the battle and the documentary evidence. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Boylston, A. & Holst, M. & Coughlan, J. 2000. Physical anthropology. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Burgess, A. 2000. The excavation and finds. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Clason, E. 1925. Om i Korsbetningsgraven vid Visby funna skelett. *Kungliga Vitterhets historie och antikvitets akademis handlingar. Tjugo-åttonde delen. Häfte 3.*
- Clinton, M. & Fibiger, L. & Shiels, D. I manus. Siege, Storm & Slaughter: Carricksmines Castle, 26/27th March 1642.
- Cunha, E. & Silva, A. M. 1997. War Lesions from the Famous Portuguese Medieval Battle of Aljubarrota. *International Journal of Osteoarchaeology, Vol 7.*
- Englund, P. 1993 (andra upplagan). *Förflutenhetens landskap.*
- Englund, P. 2003 (tredje upplagan). *Poltava. Berättelsen om en armés undergång.*
- Ericson, L. 2004 (rev. utgåva). *Svenska knektar. Indelta soldater, ryttare och båtsmän i krig och fred.*

- Ericson, L. & Hårdstedt, M. & Iko, P. & Sjöblom, I. & Åselius, G. 2003. *Svenska slagfält*.
- Feldt, A.-Ch. 2005. *Föll de på sin post? Två män i en grav utanför Kungsgatans postkontor. RAÄ 153. Kungsgatan och Platensgatan (sträckan Repslagaregatan – Platensgatan) mellan kv Bikupan 11 och kv Arkadien 5. Linköpings stad och kommun. Östergötlands län. Arkeologisk förundersökning. Östergötlands länsmuseum. Kulturmiljöavdelningen. Rapport 2005:64.*
- Fibiger, L. 2003. Some results of the osteological analysis of human skeletal material from Carricksmines Castle, Co. Dublin. *Paleopathology Association. Irish Section News. No. 6 April 2003.*
- Fiorato, V. 2000. The context of the discovery. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Fox Jr., R. A. 1993. *Archaeology, history and Custer's last battle. The Little Big Horn Reexamined.*
- Gejvall, N.-G. 1957. Skelettfynd från Poltava. En antropologisk och medicinsk-anatomisk studie av några från slagfältet hemförda kraniefragment. *Meddelande XVIII från Kungl. Armémuseum.*
- Gravett, C. 2003. *Towton 1461. England's bloodiest battle.*
- Haglund, W. D. 2002. Recent Mass Graves, An Introduction. I: Haglund, William D. & Sorg, Marcella H. *Advances in Forensic Taphonomy. Method, Theory and Archaeological Perspective.*
- Ingelmark, B. E. 1939. Chapter IV. The skeletons. I B. Thordeman: *Armour from the Battle of Wisby 1361. Vol. I. Text.*
- Isacson, C.-G. 2000. *Skånska kriget, 1675-1679.*
- Jacobsen, S. 1897 (utgiven av Martin Weibull). *Det Nordiske Krigs Krønike.*
- Kjellström, A. 2000. En medeltida massgrav från Sigtuna, Sverige. Tolkning och diskussion kring ett flertal skelett med spår efter trauma. *Hikuin 27, 2000. Middelalderens kirkegårde. Arkeologi og antropologi – indsigt og udsyn.*
- Kjellström, A. 2003. Människorna i slaget – vad benen berättar. I: Långfredagslaget - en arkeologisk historia. Red B. Syse.
- Knarrström, B. 2004a. Slaget vid Landskrona 1677. Resultat från arkeologiska undersökningar av slagfältet vid Ylleshed. *Meta nr 4, 2004.*
- Knarrström, B. 2004b. Hur det egentligen gick till när Skåne blev svenskt. Slagfältsarkeologin kan kasta nytt ljus över historiska lämningar. *Kulturmiljövård 2/2004.*
- Knarrström, B. 2006. *Slagfältet.*
- Knüsel, C. & Boylston, A. 2000. How has the Towton project contributed to our knowledge of medieval and later warfare? I: *Blood Red Roses.*

- The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Larsson, G. 2000. Gränsprovinser. Skåne, Halland och Blekinge. I: *svensk militärhistorisk atlas. En guide till klassiska slagfält och krigsskådeplatser i Sverige.* Red. Per Dahl. Armémuseums rapportserie nr 10.
  - Lovén, C. 1996. *Borgar och befästningar i det medeltida Sverige.*
  - Löndahl, V. 2001. Ett smärtfritt förflutet? – rapport från ”Projekt Brännklint”. *Meta nr 2, 2001.*
  - Mosse, G. L. 1991. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memories of the World Wars.*
  - Novak, S. 2000. Battle-related trauma. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461.* Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
  - Nunez, M. 1988. En rysk massgrav I Tranvik, Sund. *Åländsk odling. 48:e årgången. Årsbok 1988.*
  - Nunez, M. 1989. Archaeology and anthropology of a massgrave in Tranvik, Sund, Åland Islands. *Fennoscandia Archaeologica IV.*
  - Persson, B. E. 2002. Fältsjukorna och krigen I Skåne. *Ale, Historisk tidskrift för Skåne, Halland och blekinge.* Nr 3, 2002.
  - Pollard, T. & Oliver, N. 2002. *Two men in a trench. Battlefield archaeology – the key to unlocking the past.*
  - Prebble, J. 1990. *Culloden. De skotska klanernas stora nederlag.*
  - Rosborn, S. 1993. Danskkriget I Skåne 1676-79. I. *Spelet om Skåne.* Red. E. Oswalds.
  - Rosborn, Sven & Schimanski, Folke. 1997. *När hände vad i Nordens historia.* Danmark.
  - Rönn, V. 1995. Norra Nöbbelövs kyrkogård – del av fornlämning 24 i Norra Nöbbelövs socken. Arkeologisk undersök. i två delar. *Arkeologiska Rapporterna från Lund nr 11.* Kulturen. Stadshistoriska avdelningen.
  - Scott, D. D. & Fox Jr., Richard A. 1989 (femte upplagan). *Archaeological Insights into The Custer Battle. An Assessment of the 1984 Field Season.*
  - Scott, D. D & Fox Jr., Richard A. & Connor, M. A. & Harmon, D. 1989. *Archaeological Perspectives on the Battle of Little Bighorn.*
  - Scott, D. D. & Willey, P. & Connor, M. A. 2002. *They died with Custer. Soldier's Bones from the Battle of the Little Bighorn.*
  - Spegel, H. 1923. *Hakvin Spegels dagbok ånyo utgiven av Sune Hildebrand.*
  - Ståde, A. 1983a. Slaget vid Lund. I: *Kampen om Skåne.* Red. Finn Askgaard & Arne Ståde.
  - Ståde, A. 1983b. Skånska krigets militära historia. En historiografisk översikt. I: *Kampen om Skåne.* Red. Finn Askgaard & Arne Ståde.



- Sundberg, U. 2002. *Svenska krig 1521-1814*.
- Sutherland, T. 2000a. The archaeological investigation of the Towton battlefield. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Sutherland, T. 2000b. Recording the grave. I: *Blood Red Roses. The Archaeology of a Mass Grave from the Battle of Towton AD 1461*. Eds. Veronica Fiorato, Anthea Boylston & Christopher Knüsel.
- Svensson, E. 2003. *Massgraven i Norra Nöbbelöv. En osteologisk undersökning utifrån spår av trauma*. C-uppsats HOS 404:2003 HT. Lunds universitet. Arkeologiska institutionen.
- Syse, B. (red). 2003. Långfredagslaget – en arkeologisk historia.
- Tagesson, G. 2002. *Biskop och Stad – aspekter av urbanisering och sociala rum i medeltidens Linköping*. Lund Studies in Medieval Archaeology 30.
- Thordeman, B. 1939. *Armour from the Battle of Wisby 1361. Vol. I. Text*.
- Wahlöö, C. & Larsson, G. 1996. *Sextonhundrasjuttiosex. Minnet av historien, historien om minnet*. föreningen Gamla Lund. Årsbok 78 (1996).
- Wahlöö, C. & Larsson, G. 1998. *Slaget vid Lund. Ett mord och icke ett fältslag*.
- Åberg, A. 1951. *Snapphanarna*.
- Åberg, A. & Göransson, G. 1976. *Karoliner*.

### *Internetreferenser*

- Hemsida för Slagfältsteamet, Riksantikvarieämbetet UV: <http://www.raa.se/uv/slagfalt2004/index.htm> (2005-10-04).
- Hemsida för Korsbetningen, Statens historiska museum: <http://www.historiska.se/exhibitions/korsbetningen/meny.html> (2005-11-17).
- Hemsida för Towtonprojektet, web-redaktör Tim Sutherland: <http://mysite.wanadoo-members.co.uk/TowtonBattlefield>, (2005-10-26).
- Hemsidan för brittiska slagfält: <http://www.battlefieldstrust.com> (kontroll 2005-11-27).
- Hemsida för National Park Service, Little Bighorn: <http://www.nps.gov/libi/>, se även [http://en.wikipedia.org/wiki/Little\\_Bighorn\\_Battlefield](http://en.wikipedia.org/wiki/Little_Bighorn_Battlefield) (kontroll 2005-12-18).
- Hemsida för Peter Englunds Poltavarbeten: <http://www.peterenglund.com/poltava.htm> (kontroll 2005-12-18).
- Pdf med uppgifter om massgravar från slaget vid Mohacs: <http://www.sci.u-szeged.hu/ABS/Acta%20HP/44-175.pdf>

- Hemsida för abstracts till konferensen Fields of Conflict i Leeds 1996:  
<http://www.leeds.ac.uk/ims/fieldsofconflict/fieldsofconflictabstracts.htm> (kontroll 2006-03-20).

# *Svears rätt och nationalismens drake*

## *— om en mytisk gemenskap*

NANOUSCHKA MYRBERG

### *Abstract*

*The Prevalence of the Svear and the Dragon of Nationalism*  
*The Swedish kingdom has changed its shape many times over the centuries. Different land areas and languages have been included or lost with the political changes. Sweden got its name from the Svear, a Germanic tribe of the central eastern Swedish area (Svealand). Why was Svealand and not any other region perceived of as the centre for the whole nation?*

*Cultural and ethnic identity is created in relation to others, but also from a sense of belonging with a certain group. Ethnic belonging is primarily defined by the existence of a common myth of origin, including a common history and cosmological features. Such myths may also be used to manipulate and negotiate power. The importance of the Svear in the early state-formation rested less on economical or military powers than upon a central religious role in prehistory. This role was reactivated over the centuries by different rulers, as a means of legitimizing power through "archaization" and active use of genealogies. Through a chain of successive uses of the past over the centuries, the Svear have continued to represent the "Swedes". This is one explanation for the name of the present kingdom, as well as for centralization to that area of state powers, which have only recently started to dissolve. Still, to understand how an ethnic community came into being is not to argue its supremacy over others; any society is responsible of how power, democracy and tolerance are applied within it.*

### *I*

*Vad och vilka firas på Sveriges nationaldag?* Inför nationaldagsfirandet fylls varje år tidningar och andra media med artiklar och insändare kring detta. Det kan exempelvis handla om kungahusets vara eller icke vara, rasismens framgång i landet, rätten att vara stolt över sitt ursprung, hur krystat firandet är, eller om rätt dag valts, bland mycket annat. Det förefaller som om debatten om nationaldagen blossar upp med samma punktlighet som själva firandet, vilket kanske beror på att inget definitivt svar kan ges på de frågor som ställs kring dagens och nationalismens positiva eller negativa roll. Det är onekligen ett faktum att nationalistiska argument används av rasistiska

grupper i syfte att exkludera vissa av landets invånare. Det är samtidigt ett faktum att många människor känner starkt för den nationella gemenskapen och upplever den som reell och viktig för dem som individer, utan att för den skull ha behov av att stänga andra ute eller ge dem sämre levnadsvillkor. Nationalismens inkluderande och exkluderande sidor är något som många samhällsforskare uppehållit sig kring och inte det jag främst vill diskutera här, utan snarare vill jag reflektera över några av nationens och gemenskapens imaginära och reella förutsättningar.

## II

Kungariket Sverige består av en konstruerad enhet som sett olika ut genom tiderna. Rikets gränser har ändrats otaliga gånger genom politiska unioner, erövringar eller förluster. Trots att rikets officiella språk varit svenska, har såväl finska, danska, norska, tyska, samiska m fl. – samt otaliga med språk jämförbara dialekter – varit dagligt modersmål för stora delar av befolkningen. Även inom själva den skandinaviska halvöns område har förändringarna varit stora. Flera av de landskap som idag tillhör Sverige har införlivats under relativt sen tid, såsom Bohuslän, Skånelandskapen, och delar av Norrland. Dessa har under andra perioder tillhört Danmark, Norge, eller betraktats som perifer utmark till nationalstaten Sveriges administrativa centrum i Mellansverige och Svealand där huvudstaden ligger.

Men lika mycket som ett administrativt centrum kan Svealand betraktas som ett kognitivt centrum, något som avspeglas i att ordet ”svear” går igen i rikets namn och i namnet på dess invånare. Hur kommer det sig att svearna fått symbolisera själva enandet av nationen Sverige, och kommit att uppfattas som riksbyggare med en avgörande roll i riks- och statsbildningsprocessen?

Sveastaten som gemensam symbol avspeglas i vårt vardagstänkande. Att ”Sverige” är en i viss mån påtvingad konstruktion kan dock avläsas i den opposition mot den som ger sig till uttryck i en mängd konkurrerande symboler och uttryck: den skånska flaggan, västgötsk lokalpatriotism, eller ”republiken Jämtland” med egen president, som några exempel. Men om så många opponerar sig mot den gemensamma *staten*, vad är det då som ändå får människor att känna en samhörighet med Sverige som *ide*? Varför är de, samtidigt som de är skåningar, gotlänningar och jämtar, ändå också svenskar?

## III

”Svensk” är en subjektiv term som betecknar en självbild, en uppfattning om en viss geografisk, kulturell och historisk tillhörighet; en föreställning om en gemensam bakgrund och gemensamma värderingar med vissa andra.

Att människors värderingar kan vara mycket olika från individ till individ är nog de flesta medvetna om. Ändå känner många samhörighet med ett större kollektiv som ligger utanför familjen, släkten eller vänkretsen, med gemensamma eller överordnade ideal. Vad "etnicitet" är har många försökt definiera; utgår den från en språkgemenskap, en kulturtillhörighet, biologiska drag eller från "gemensamma seder och bruk"? Jonathan Hall anser att alla dessa sätt att definiera etnicitet egentligen är sekundära. Genom fyra medeltida exempel argumenterar han för att det som ytterst definierar en etnisk grupp är uppfattningen om ett *gemensamt ursprung*, det vill säga att man inom en grupp refererar till en gemensam genealogi, som oftast är fiktiv eftersom inget sådant ursprung vanligen kan påvisas biologiskt inom en folkgrupp. Det väsentliga är inte det gemensamma genetiska ursprunget i sig, utan föreställningen om det (Hall 2002, s 10-15; jfr Jones 1997, s 84).

Det fiktiva elementet i myten är också det som skiljer den etniska gruppen från t ex en familj eller släkt, med vilken man också agerar socialt på ett annat sätt. Den etniska gruppen är en abstrakt konstruktion, vars medlemmar man känner en tillhörighet med men där de flesta aldrig överhuvudtaget möts. Den etniska gruppen är därmed annorlunda sammansatt än en kulturell grupp som känner samhörighet av annat slag - exempelvis genom att man delar vissa ekonomiska förutsättningar eller musikpreferenser. Hall argumenterar för att etnicitet är en specifik typ av kulturell identitet, som inte exkluderar andra typer av identitet (språk, religion etc) men skiljer sig från dem just genom att referera till föreställningar om ett gemensamt (fiktivt) ursprung, historia och hemland (Hall 2002, s 16f).

Att ha ett gemensamt ursprung och förflutet är alltså avgörande för att en etnisk gemenskap och samhällelig samhörighetskänsla ska kunna uppstå. De genealogiska och ideologiska myterna är ett sätt att hantera detta identitetsskapande historiebehov i samhällen som inte har någon historia i en modern bemärkelse – t ex i samhällen där tiden inte uppfattas på ett linjärt mätbart sätt eller i sådana där allt som utspelade sig för mer än ett par, tre, generationer sedan tillhör ett avlägset och abstrakt "förflutet". Detta kan gälla såväl nu existerande, "traditionella" samhällen som sådana i förfluten tid. Myten skapar också struktur i världen och förklarar tingens ordning (Eriksen 1996, s 22). Därför är det också viktigt att den svarar mot den mänskliga önskan att få en föreställning om alltings början (aa, s 28) och att den ger en känsla av trovärdighet genom att framställa historien som en jämn process från det förflutna fram till nutid (aa, s 32).

Anthony Smith skiljer på genealogiska och ideologiska ursprungsmyter. Genealogiska myter härleder ett ursprung i rakt nedstigande led och uttrycker relationer mellan människor, till skillnad från de ideologiska vars funktion är att skapa en känsla av samhörighet med förfäderna och inom

gruppen (Smith 1999, s 57-58, 70-71). En variant av de genealogiska myterna är de ”metaforiska” genealogierna som fanns i antikens Grekland, där släktskapsförhållanden mellan olika mytiska figurer användes för att förklara relationen mellan olika grupper och folkslag (Hall 2002, s 15).

#### IV

Myterna lever i samhället, formar det och omformas av det. Nya element kan tas upp och framhävas såsom väsentliga för den gemensamma erfarenheten. Det kan vara frågan om ett krig, en period eller något annat slags tillfälle, då förfäderna definierade sig mot omvärlden och manifesterade sin särart. I *Historia, myt och identitet* (1996) ger Tomas Hylland Eriksen ett flertal exempel på detta, såsom myten om folkhemmet, upplysningen eller andra världskriget (Eriksen 1996, s 10). Dessa var alla ideologiska myter med funktionen att skapa samhörighet och förklara tingens ordning. Han framhåller också ytterligare några särdrag hos ursprungsmyten, nämligen mångtydighet och ett generellt budskap, vilka är förutsättningar för att många människor ska kunna identifiera sig med den. Han anser också att den inte behöver vara gammal i sig, utan att det räcker om den hänvisar till en tid som på något sätt skiljer sig från nuet (aa, s 34ff).

Den genealogiska myten har en i någon mån annan funktion även om de två i mycket liknar varandra. Även en genealogisk myt skapar samhörighet, förklarar världens uppkomst och tingens ordning, och är som vi sett ovan kanske det yttersta kriteriet för en etnisk gemenskap. Men den genealogiska myten refererar till ett ofta gudomligt ursprung, anger tydligt släktskapsförhållanden och placerar därmed människorna i en särskild relation till varandra som förklarar deras roll och plats i samhället. Den fungerar därmed även som instrument för att legitimera makt, kanske främst i ett samhälle utan en fullt utvecklad (representativ) demokrati. Genom att framställa vissa personer, släkter eller grupper såsom härstammande direkt från en gud eller forntida hjälte, motiveras deras överhöghet över andra människor eller grupper i samhället. Genom att referera till en förfluten tid, gärna en ”guldålder”, kan man visa dels att denna makt är ett faktum av hävd, dels hur väl beprövad makten är.

En sådan genealogisk myt kan naturligtvis exploateras mer eller mindre aktivt av olika personer eller krafter i samhället för att legitimera sin egen faktiska eller önskade maktposition. Åke Hyenstrand kallar ett sådant medvetet användande av genealogiska argument i ideologiskt och politiskt syfte för *legitimitet genom arkaisering*, det vill säga att, exempelvis genom bildframställning, åberopa historiska och mytologiska sammanhang vilka genom (underförstådd) parallell till samtiden blir ett legitimerande av någons agerande eller makt (Hyenstrand 1996, s 153-165).

”Arkaisk tid” behöver inte vara särskilt länge sedan, vilket kan ses i många genealogiska uppräkningsar där tre generationer mellan exempelvis en gud och en härskare är alldeles tillräckligt; eller som i den franska medeltida byn Montaillou där ”historisk tid” sträckte sig cirka 50 år bakåt och allt äldre än så betraktades som ett enda ”länge sedan” (Ladurie 1980, s 359f).

Myrternas kraft kan utnyttjas och även manipuleras av en nation eller maktavare genom en selektiv historieskrivning där ett ursprung eller ett skede framhävs framför andra. De gudomliga anorna kan anpassas efter vilka egenskaper som anses mest passande i sammanhanget. En sådan strategi ger historien otaliga exempel på, och kan inte på något sätt anses gälla enbart för ”traditionella” samhällen. Tvärtom menar Eriksen att den kanske får sin starkaste genomslagskraft i ”moderna” samhällen där en kombination mellan mytiskt/sakralt och förment historisk realism, det vill säga mellan tro och förnuftsargument, med stor framgång kan användas för att appellera till massorna (Eriksen 1996, s 48).

## V

På tolvhundralets Island producerades en stor del av det skriftliga källmaterial som under århundradena framöver utgjort den främsta källan till kunskap om det vikingatida och medeltida Skandinavien. Lagar nedtecknades, släktskapsförhållanden utreddes och den mytiska föreställningsvärlden nedtecknades i ett antal sagor, varav Snorre Sturlasons Eddadiktning nog är den mest kända. Sagorna kan knappast ses som rena dokumentationer, men forskningen har, efter en lång tid av kritisk granskning av sagornas källvärde, alltmer kommit att betrakta en stor del av de bevarade kungalängderna, lagtexterna och släktkrönikorna som uttryck för åsikter och värderingar i den tid och det samhälle där de tillkom, och på så vis ändå användbara som kunskapskällor.

Island har en egen ursprungsmyt: den om uttåget från Norge och om lyckosökandet i det nya landet. I *Landnámabok* berättas om hur Island togs i anspråk av nybyggarna; berättelser som Preben Meulengracht Sørensen identifierar som en isländsk ursprungsmyt. Utöver att förse islänningarna med ett gemensamt förflutet och ursprung, framhåller denna myt även politiska och ideologiska teman som jämlikhet, autonomi och en nedärvd rätt till landet (Sørensen 1993, s 82-86). Sagalitteraturen framhåller det gamla värdesystemet, det vill säga förfädernas värderingar, inte som en kontrast mot författarnas egen tid utan som en parallell till samtidens sociala normer. På så vis var de en del av att skapa islänningarnas egen (för)historia (aa, s 89ff). Genom att förbinda forntid med samtid och sätta in såväl ortnamn som släktförhållanden i ett enhetligt system, upprätthöll

sagorna känslan av att allt var som det alltid varit, trots att de tillkom i en period av stark förändring (aa, s 92). De fungerade dessutom som modeller för handling och understödde den kollektiva isländska identiteten genom att förmedla ideal och föreställningar om det "äkta isländska" (aa, s 96f). Även Kirsten Hastrup framhåller den viktiga roll som Landnámabok och den något äldre *Íslendingabok* haft för att skapa en isländsk identitet (Hastrup 1985, s 10f).

Sagornas starkt ideologiska roll kan ses i hur de framhäver Island som en fristat, fjärran från det gamla landets förtryck, och islänningarna själva som jämlika och självständiga. Att jämlikheten var ett ideal snarare än en realitet vittnar både historiska och arkeologiska källor om. Tvärtom finns det skäl att anta att en betydande koncentration av både makt och jord till några få fanns redan från landnåmsperioden (jfr Rafnsson 1974; Durrenberger 1992; Sørensen 1993, s 149; Smith 1995). Samtidigt som jämlikhetsidealet framhölls, använde öns mest framstående familjer släkt-sagorna och landnåmsberättelserna för att med genealogiska referenser legitimerade sin överordnade position och sitt jordinnehav. Sveinbjörn Rafnsson påvisar hur tendentiösa landnåmsagornas genealogier är och kopplar dem till Sturlungarnas (Snorres egen släkt) ökande makt under 1200-talet (Rafnsson 1974, s 187f).

Paul Durrenberger kallar det isländska samhällssystemet vid denna tid för *stratification without a state*, där lagen hade en närmast symbolisk roll. Han framhåller att makt och prestige baserades dels på rätten till mark, dels på ett stort följe och de ekonomiska förutsättningarna för att underhålla detta, samt på förmågan att själv hävda sin rätt med fysiska medel om så krävdes (Durrenberger 1992, s 73). Denna ordning passade hövdingarna väl och de ville bibehålla denna diskrepans mellan lag och praktik så länge som möjligt (aa, s 58f).

Den isländska makten kan alltså karaktäriseras som ett hövdingabaserat följeväsen snarare än som en bonderepublik. Även Sørensen uppfattar den isländska tidigmedeltida samhällsstrukturen på detta sätt och tolkar den som ett arkaiserande försök att konservera gammalgermanska ideal om hövdingen och hans följe, en reaktion mot riksenandepolitiken i Norge (Sørensen 1993, s 149). Det är dessa ideal man kan utläsa i sagalitteraturens mytiska diktning kring asagudarna och de kosmologiska föreställningarna, och som ligger som en underförstådd bakgrund till de ideal som framhålls i den övriga litteraturen.

Följeväsendet, dess ideal och mytiska förebilder finner man i eddadiktningens beskrivning av Oden och hans följe. Diktningen har här alltså ett kosmologiskt budskap som samtidigt används i ett ideologiskt sammanhang, eftersom myterna om Odens krigare kan kopplas samman med järnålderns hallkultur, aristokratin och följeväsendet (Nordberg



2003). Myterna har även fungerat som prototyper för olika företeelser och handlingar såsom krigföring (aa, s 92f), något som förmedlats via Odenkulten.

Att en storman tar Odens plats i ett kultiskt sammanhang är en fysisk version av att han identifierar sig med guden. Även i myter och genealogier återkommer dock detta identifikationsmönster regelmässigt. Så härleder till exempel de norska Ladejarlarna på 900-talet sitt ursprung till Oden eller Frej (Sundqvist 2000, s 145f), Ynglingaätten i Uppsala sitt ursprung till Frej (aa, s 147-155) och en isländsk familj sina anor till Sigurd Fafnesbane (Sørensen 1993, s 97). Hjaltefiguren Sigurd är i sin tur själv försedd med en stamtavla som visar hans släktskap med Oden (och för säkerhets skull även med Frej), och därmed förklarar hans roll och funktion i sagan (Myrberg 1996; 2005, s 107f).

I alla dessa fall används släktskapet för att påvisa den egna släktens gudomliga ursprung och odiskutabla rätt till sin samhälleliga position, alltså en maktlegitimering genom arkaisering under en tid då släktens och ättens position var central och den makt en enskild storman kunde uppnå var betydande. Makten kom dock under slutet av vikingatiden och medeltiden att gradvis koncentreras alltmer till kungarna på bekostnad av stormännen genom den statsbildningsprocess som framskred i alla de skandinaviska länderna. Att detta väckte motstånd visar det isländska exemplet, och det finns ingen anledning att tro att denna utveckling varit mer uppskattad av stormännen i andra nordiska områden. Det gällde alltså för kungen, som för vilken storman som helst, att legitimera sin makt med alla till buds stående medel, och att ena sitt rike genom att skapa en känsla av samhörighet med ett ursprung som var överordnat den egna släktens – genom att skapa en ny, gemensam, ursprungsmyt.

## VI

När asarna invandrade till Norden gjorde Oden sina söner till härskare över olika områden i Danmark, Norge och Svitjod (Sverige), berättas det i *Heimskringla*. Alla de skandinaviska (utom de isländska) kungarna och jarlarna kunde, enligt sagan, räkna sina anor tillbaka till Odens söner. Odens eget rike var Svitjod och staden Sigtuna, där han själv regerade och där hans son Yngve blev kung efter honom. Yngve är förknippad med Frej, kanske är de samma gudom, och från Yngve-Frej stammar Ynglingaätten, först särskilt knuten till Uppland men med tiden även återopad som stamfader av norska stormän (Sundqvist 2000, s 147f, 151).

Genom att placera själve Oden i Sigtuna visar Snorre på en svealändsk överhöghet i östra Skandinavien som kan ha varit reell, politiskt önskvärd, eller syfta tillbaka på en tidigare mytisk roll. I praktiken spelar det mindre



*Fig. 1 Karl XIV Johan hyllas vid Uppsala högar 1834. Oljemålning av Johan Wey 1836. Nationalmuseum, NM 4813.*

roll här, eftersom det väsentliga är den konsekvens av detta som man kan utläsa av sagan, det vill säga den markerade särställning som svearna ges under 1200-talet och tidigare. Det är intressant att Oden har sitt säte i Sigtuna och inte i Uppsala som ju brukar framhållas som kungarnas stad, något som är tydligt manifesterat i Uppsala högar och i medeltida mynt präglade med "Rex Upsalie".

Uppsalas storhögar är dock inte enastående för perioden utan har motsvarigheter på flera håll (Hyenstrand 1996, s 91). Sigtuna skiljer sig däremot från sin omgivning bland annat genom sin regelbundna stadsplan och genom att vara den första myntorten. Olof Sundqvist framhåller att Svitjod eller Svetjud (sveariket, omfattande nuvarande Uppland, Västmanland och Södermanland) under vikingatiden troligen bestod av ett flertal ur makt-synpunkt jämbördiga hövdingadömen men att Uppsala hade en särställning baserad på sin kultiska betydelse under järnålder och vikingatid. Härskarna i Uppsala (Ynglingarna) var nödvändiga för samhällets fortbestånd i och med sin roll i utövandet av den offentliga kulten. Detta var också ett väsentligt element i den överhöghet svearna tidvis hade över andra områden i östra Sverige, såsom Blekinge, Möre, Öland och Gotland (Sundqvist 2000, s 333f).

Uppgifterna kring Ynglingäkten, dess anfader och centrala område är svåra att få ihop till en enhet. Kanske beror detta på att härskarens roll inte var enhetlig utan inbegrep två skilda aspekter: en som den konungslige

följesledaren och krigaren, förknippad med Oden och kanske en tidigkristen, kontinental symbolsfär (Hyenstrand 1996, s 161f; Nordberg 2003), och en annan som kultledare, förknippad med Frej och i denna roll med kultplatsen i Uppsala. Det skulle kunna förklara varför Oden i den medeltida eddadiktningen förknippas med det kristna och centraliserade Sigtuna snarare än med Uppsala.

Härskarens roll i att utöva kulten och Uppsalas centrala roll inom kultsystemet kan vara förklaringen till varför sveariket kom att få en så stark symbolisk position i den statsbildningsprocess som tog sin början under övergången mellan vikingatid och medeltid. Svearna hade rätten att välja och avsätta kung, enligt medeltidslagarna (Sundqvist 2002, s 282) vilka troligen återspeglar en förkristen tradition (aa, s 337). Den kung som valdes måste dock godkännas i både Svealand och Götaland och ta områdena i besittning genom att rida genom dem, en så kallad *Eriksgata*. Under medeltiden hade alltså Götaland kommit att ingå i sveastaten.

De tidigmedeltida kungarna härstammande faktiskt till övervägande delen från Götaland och man kan säga att de stora jordägarna och starka ätterna i Götaland i princip övertagit makten över Svealand och var de som initierade hela statsbildningsprocessen (Sundqvist 2002, s 271). Varför fick riket som vi känner som Sverige inte namn efter göterna? Varför såg de götäländska släkterna det som nödvändigt att förankra sin makt över riket genom att länka sig själva till Uppsala och kulten där? Det gjorde de nämligen, genom att förlägga ärkebiskopssätet dit, göra sin anfader Erik Jedvardsson (S:t Erik) till nationens främsta helgon, och skapa en helgedom kring hans relik i Uppsala. Sedermera kom ärkebiskopen och Uppsala domkyrka att utgöra viktiga symboliska delar av kröningsritualen och skapade därmed religiös legitimitet för kungen. Eriks ättlingar etablerade ett arvkungadöme med stöd av kyrkan, något som de svealändska ätterna motsatte sig kraftigt eftersom det ju fråntog dem deras traditionella rätt att ”taga och vråka” kungar (aa, s 301 – 304). Rätten att välja kung övergick också från svearnas ting till ett nationellt råd i de fall ingen arvinge fanns (aa, s 284). Det är intressant att alla inblandade (de götäländska eriksättlingarna, de svealändska folkungarna och kyrkan) hänvisade till S:t Erik som legitimerande faktor (aa, s 332). Helgonets legitimerande kraft ifrågasattes alltså inte i sig.

Ett skäl till detta kan anas i uppgifterna om en konung Erik i Uppsala som upphöjdes till gud och fick ett tempel byggt åt sig där, vilket nämns av Rimbert



*Fig. 2 Ett helgon med legitimerande kraft: S:t Erik i Stockholms Stads tappning.*

på 800-talet. Detta kan vara samma Erik som nämns på Sparlösaastenen i Västergötland och som även förekommer i *Ynglingatal*. Hyenstrand framkastar hypotesen att det är denne Erik som ligger begravd i en av Uppsala högar. Namnet Erik är strikt knutet till en härskarfunktion (Hyenstrand 1996, s 122, 154-158). Kan denne mytiske gudakonung vara ett bakomliggande motiv för de götaländska ätternas framhävande av sin anfader Erik såsom gudomlig? Det utgör i så fall ett tydligt exempel på en arkaisk symbol som aktiverades under statsbildningsprocessen i legitimerande syfte. Kanske var även gudakonungen Erik kopplad till vad Hyenstrand framhåller som den enskilt viktigaste symbolen för det kristna krigaridealet och statsbildningen: *drakdödaren*, som under järnålder och medeltid framträder i otaliga skepnader såsom Didrik av Bern, S:t Göran, Sigurd Fafnesbane och Beowulf (aa, s 160-165).

I föreningen av Götariket och Sveariket aktiveras alltså nya politiska strategier och symboler, men vad som kvarstår orubbat är Uppsalas och svearnas roll i kulten. Det är denna funktion som övertas gradvis av kungamakten och kyrkan med ärkebiskopen i Uppsala som främsta kultutövare. Det är också mot Uppsala och det arkaiska sveariket som uppmärksamheten kommer att riktas gång på gång framöver genom århundradena, av Birger Jarl, Gustav Vasa, Gustav III (Hyenstrand 1996, s 160), och av nationalstatsperiodens historieskrivare. I kritiska lägen aktualiseras ursprungsmyten för att legitimera maktanspråk och skapa nationell, i någon bemärkelse kultisk, gemenskap. I dessa senare skeden har statsmaktens administrativa centrum också fysiskt varit lokaliserat till Svealand, vilket utgjort ett ytterligare skäl för att framhäva området såsom allas ursprung och därmed ett självklart maktcentrum.

Sveastatens roll som symbol för det nutida Sverige kan ses som ett resultat av en kedja av tillbakablickanden under århundradena, i perioder då arkaiska ideal och genealogisk förankring använts för att legitimera rådande ordning och samfundets existens. Denna symbol är ytterst att betrakta som religiös och kultisk och uppfyller alla kriterier för en ursprungsmyt. Den fungerar idag som etnisk symbol för hela landet, inte enbart på grund av att den med politiska medel påtvingats andra områden än det ursprungliga sveariket, utan också för att dess betydelse redan från början var så stor att övriga områden tvingades använda sig av samma symbolik. Många parallella, lokala, myter finns, men det är sveariket som kommit att representera svenskarnas etniska gemenskap.

## VII

Ursprungsmyten "sveariket" må vara godtycklig och ideologiskt präglad, och har haft sin särskilda historiska utveckling. Det är ändå inte den i sig

som utgör den huvudsakliga motivationen för människor att ingå i nationen Sverige, utan motivationen är främst psykologisk: behovet av en identitet, av ett ursprung, av samhörighet. Vilken ursprungsmyten är har mindre betydelse för individen, det räcker att den uppfyller vissa kriterier – att den är generell och mångtydig, att den ger en föreställning om ett gemensamt ursprung, och att den förklarar tingens ordning. En myt kan framhåvas framför en annan, godtyckligt, manipulerande eller för att den bättre än någon annan svarar mot behoven. Att just riksenandet under svearna kommit att bli Sveriges nationalmyt och gemensamma symbol kan bero på många saker, men kombinationen av en tydlig mytologisk förankring, förmågan att appellera till äldre ideal och att samtidigt lyckas utveckla en ny form av makt, kan ha varit avgörande för att den skulle fungera såväl under medeltiden som under de kommande århundradena.

Det mytifierade riksenandet kan ses som att det har ett främst ideologiskt syfte att skapa en känsla av samhörighet med förfäderna och inom gruppen, men det har även karaktär av en genealogisk myt genom sin anknytning i led på led tillbaka till de äldsta hjältarna och gudarna. Den är även en genealogisk myt i så måtto att man bör inte bara själv vara född i landet utan även kunna räkna några släktled bakåt för att känna tillhörighet med den. Även om nog de flesta svenskar är medvetna om hur "orent" de flestas ursprung är i ett längre perspektiv, verkar detta inte spela någon roll. Kanske har vi fortfarande, så historiskt upplyst och linjärt tidsmässigt vårt samhälle än är, parallellt inom oss en kortare historia; ett tidsperspektiv på tre generationer såsom gränsen för "länge sedan". Kanske har vi någonstans också en medvetenhet om att ursprungsmyten är en fiktion, men en fiktion vi accepterar därför att den får oss att uppleva trygghet, gemenskap, och hjälper oss att skapa en positiv självbild.

Nationalismen och nationaldagen kan alltså ses som ett uttryck för något i grunden positivt och främst psykologiskt betingat, vilket inte borde behöva innebära att andra grupper exkluderas eller nedvärderas. Det är dock ett faktum att så i praktiken sker, mer eller mindre medvetet. Den genealogiska myten talar ju även om för oss vilka vi är i förhållande till andra, och innehåller ett moment av att var och en ska veta sin plats – i grunden ett maktlegitimerande som förklarar det riktiga i samhällsordningen. Det som införlivar kommer också, per definition, att utestänga.

Det är dock viktigt att komma ihåg att det varken är den positiva självbilden eller myterna i sig utan ett specifikt politiskt klimat, som främjar främlingshat och politisk manipulation. Nationalismen som idé har inte någon självklar partipolitisk hemvist, utan har i olika historiska situationer kunnat förknippas såväl med konservatism som med radikalt motstånd mot förtryck och ockupation. Kunskap om vilka förutsättningar och symboler vår nationella gemenskap anspelar på är viktig för att förstå våra

egna referensramar, men det är i slutändan graden av demokrati och tolerans hos individ och samhälle som avgör hur kunskapen används. Ett sant demokratiskt samhälle måste erkänna existensen av parallella myter, säger Tomas Hylland Eriksen, och se att de är likvärdiga.

I ett Sverige där en stor del av befolkningen inte kan känna samhörighet med den ursprungsmyt som framhävs, är det kanske dags att fundera över om nationaldagen och firandet av sveastaten är den trovärdigaste och mest funktionella symbolen för svensk etnisk gemenskap och identitet?

---

Nanouschka Myrberg är doktorand vid Stockholms Universitet, Institutionen för Arkeologi och Antikens kultur samt Numismatiska Forskningsgruppen, 106 91 Stockholm. nmyrb@ark.su.se.

---

### Referenser

- Durrenberger, P. E. 1992. *The Dynamics of Medieval Iceland. Political Economy & Literature.*
- Eriksen, T. H. 1996. *Historia, myt och identitet.*
- Hall, J. M. 2002. *Hellenicity. Between ethnicity and culture.*
- Hastrup, K. 1985. *Culture and history in medieval Iceland. An anthropological analysis of structure and change.*
- Hyenstrand, Å. 1996. *Lejonet, draken och korset. Sverige 500-1000.*
- Jones, S. 1997. *The Archaeology of Ethnicity. Constructing identities in the past and present.*
- Le Roy Ladurie, E. 1980. *Montaillou. En fransk by 1294-1324.*
- Myrberg, N. 1996. *Hur völvan tappade sin stav – gotländska bildstenar ur genderperspektiv.* Magisteruppsats i arkeologi, Stockholms Universitet Vt 1996.
- Myrberg, N. 2005. Burning down the house. Mythological Chaos and World Order on Gotlandic Picture Stones. *Current Swedish Archaeology* 13 (2005).
- Nordberg, A. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornnordisk religion.*
- Rafnsson, S. 1974. *Studier i Landnámabók. Kritiska bidrag till den isländska fristatstidens historia.*
- Smith, A. D. 1999. *Myths and memories of the nation.*
- Smith, K. P. 1995. *Landnám: the settlement of Iceland in an archaeological and historical perspective.* *World Archaeology* 26:3.
- Sundqvist, O. 2000. *Freyr's offspring. Rulers and religion in ancient Svea society.*
- Sørensen, Pr. M. 1993. *Fortælling og ære. Studier i islændingasagaerne.*

# ”Den medeltida byns sociala dimensioner” – nye tilnærminger til den skånske landsbyen

INGVILD ØYE

## Abstract

*In a review of Katalin Schmidt Sabos thesis Den medeltida byns sociala dimensioner, the opponent states her point concerning the contents, structure, theory and method. It also contains a discussion about the advantages and disadvantages with writing articles that are put together compared to writing a monograph. The review also deals with the new perspectives that Katalin Schmidt Sabo has brought forward in her thesis and the way she has chosen to present the result.*

Landsbyen var et viktig fundament for samfunnsstrukturen i Sør-Skandinavia i middelalderen. Den spilte en vesentlig rolle for bosetning, produksjon og den sosiale organiseringen av samfunnet. Til tross for dette har den arkeologiske forskningsinnsatsen på dette feltet vært forholdsvis beskjeden i Sverige. Denne tendensen er nå i ferd med å snu. Med Katalin Schmidt Sabos doktoravhandling *Den medeltida byns sociala dimensioner*, som hun nylig forsvarte for fil.dr.-graden i Lund, har den svenske ’by’-forskningen fått et viktig nytt tilskudd – ikke minst på grunn av de nye perspektiver, rettet mot landsbyens sosiale og romlige aspekter. Siden det svenske by-begrepet savner motsvar på norsk, benytter jeg termen landsby, selv om den svenske ’byn’ ofte er mindre og løsere organisert enn landsbyer lenger sør på kontinentet og i England, mer lik den engelske ’hamlet’ enn ’village’.

Avhandlingen omfatter fem selvstendige delstudier i form av artikler. Fire av dem er tidligere utgitt, tre i boken *Hvem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år* (2001). De fem artiklene er (1) ”Nu vilja bönderna bygga en by...” (2) Sociala förändringar under bybildningstid i Skåne”, (3) ”Kyrkheddinge under yran”, (4) ”Att ”äga rum” – eller Vem behöver en by”, ”Bystrukturernas dynamik” og (5) ”Genusrelationer i byar under medeltid. Med exempel från södra Skandinavien och England”; de to siste er utgitt i boken *Den medeltida byns sociala dimensjoner* (2005). Til sammen utgjør de et omfattende arbeid på til sammen 260 sider, plus sammenbindende innledning og syntese/oppsummering på engelsk. Som

opponent under disputasen vil jeg derfor gjerne benytte anledningen til å resymere, vurdere og kommentere den også i skriftlig form.

### *Nye tilnærminger*

De fem tekstene tar opp ulike aspekter ved skånske landsbyer ut fra ulike perspektiver. Målet er at de samlet skal belyse landsbyenes mange og komplekse funksjoner. Det arkeologiske materialet utgjør et viktig kildegrunnlag, men også resultater fra andre forskningsdisipliner er i stor grad trukket inn. Det empiriske materialet er først og fremst hentet fra en gårdsundersøkelse i den skånske landsbyen Kyrkheddinge, der Schmidt Sabo selv har tatt aktiv del.

Artiklene har nokså ulik form og tilnærming, hvor kilder og arbeider fra ulike disipliner i vekslende grad står i forgrunnen, avhengig av hvilke aspekter som søkes belyst.

De fire første artiklene tar alle utgangspunkt i arkeologiske landsbyundersøkelser i Skåne. Her innlemmes konkrete arkeologiske undersøkelser, fra en enkelt lokalitet på mikroplanet – en gårdstoft i Kyrkheddinge – som sammenholdes med andre nyere landsbyundersøkelser fra Skåne. Schmidt Sabo sier innledningsvis at hun har valgt en tilnærming som veksler mellom analyse og syntese, fragmentering og enhet, dekonstruksjon og rekonstruksjon. I hvilken grad har hun lyktes i å gi ny kunnskap og nye perspektiver på landsbyforskningen?

Det er landsbyens sosiale aspekter som er avhandlingens omdreiningspunkt. Utgangspunktet er at landsbyen er et sosialt fenomen, skapt i samspill med andre samtidige samfunnsprosesser. Tilnærmingen er derfor gjennomgående kontekstuell. Landsbyen blir sett som et sosialt og romlig fenomen, i vekselvirkning med andre sosiale prosesser, som urbanisering, statsdannelse og religionsskifte. Landsbyenes funksjon, forholdet mellom individ og grupper, forbindelsen mellom overgripende ideologier, sosiale prosesser og strukturer og levestandard er de sentrale temaene. Ikke minst er den romlige organiseringen og betydningen av bo- og bygningsmiljøet for den sosiale organiseringen tillagt stor vekt.

Vektleggingen av de sosiale dimensjonene og betydningen av den romlige struktureringen representerer på mange måter nye temaer og tilnærminger innen landsbyforskningen. Så langt har den i stor grad vært rettet mot bygninger og bygningstypologi eller driftsøkonomiske aspekter. Den har dessuten i liten grad vært drevet fram av arkeologer, og har i stor grad vært preget av den kulturgeografiske innsatsen. I de siste tiårene har imidlertid også arkeologiske undersøkelser – i særlig grad gjennom større forvaltningsgravninger, men også mer forskningsbaserte undersøkelser – gitt arkeologene et nytt kildepotensial.



Teoretisk har avhandlingen hentet inspirasjon fra nye retninger innen sosiologi og kulturgeografi, med vekt på romlige teorier om hvordan mennesker strukturerer rom og landskap gjennom sosial organisering. Disse perspektivene er særlig tydelig formulert i den fjerde delstudien. Som mange andre arkeologer i de senere år, både i og utenfor Skandinavia, har Schmidt Sabo latt seg inspirere av den engelske sosiologen Anthony Giddens og hans strukturasteori fra 1970-tallet, men hun har også hentet impulser fra den franske filosofen og sosiologen Henri Lefebvres studier fra samme tid. Her er hun særlig opptatt av den betydningen han tillegger sosial praksis i dannelsen av sosiale rom. Hennes tredje teoretiske inspirasjonskilde er den britiske kulturgeografen Robert Dodgshon, ikke minst synspunkter knyttet til de såkalte manifeste strukturers betydning og bevarende kraft i landskapet. Et sentralt utgangspunkt er altså hvordan rom og strukturer virker tilbake på den sosiale organiseringen og forholdet mellom individ og kollektiv. Selv om disse teoriene ikke er nye, har de hittil ikke vært trukket inn i den skandinaviske landsbyforskningen. De er også relevante for problemstillingene og blir aktivt trukket inn i analysene.

### *Mål og resultater*

Avhandlingen skifter mellom ulike nivåer og beveger seg dels på makro-, dels på mellom-, og dels på et mikronivå. Dette er tydeligvis en bevisst strategi for å se forholdet mellom helhet og deler i sammenheng. Et hovedspørsmål er om nye sosiale kontekster på makroplanet med statsdannelse, urbanisering og religionsskifte fikk umiddelbar virkning for bosetningsformen – i form av en omstrukturering av landskapet fra en spredt kystbosetning i vikingtid til konsentrert bosetning i landsbyer i tidlig middelalder. Hypotesen er at bosetninger endres som følge av endringer i den sosiale organiseringen. Metodisk og teoretisk tar Schmidt Sabo utgangspunkt i at den materielle kulturen, inklusiv bygninger og bosetninger, er meningsbærende og at strukturering av rommet i vid forstand ikke bare er funksjonelt betinget, men også formet av normer og ideologier. Den gjør det dermed mulig å avlese tankeganger og avdekke faktorer som har vært bestemmende for utformingen av hus, gårder osv. De materielle etterlatenskapene kan med andre ord reflektere en sosial orden og ideologi.

Studien er innrettet mot mellomnivået når den diskuterer nyere teorier om statsdannelsen i middelalderens Øst-Danmark i forhold noen utvalgte bosetninger i Skåne. Den første delstudien tar utgangspunkt i de tre landsbyene Hjärup, Kyrkheddinge og Önnerup, som alle er lokalisert i et område som var særlig influert av det danske kongedømmet. Selv om ikke alle har vært like grundig arkeologisk undersøkt, mener Schmidt Sabo å finne belegg for at de ble etablert mot slutten av vikingtiden og var i funksjon

til utskiftningene på 1800-tallet. Det skilles mellom tre bebyggelsesfaser i den tidlige utviklingen. Den første går fram til ca. 1100, så lenge husene hadde en tradisjonell vikingtidsform. De tolkes som et nybyggerkonsept av en landsby, der første generasjon innbyggere tok med seg gamle tradisjoner og byggemåter til landsbyen. Først i andre fase på 1100-tallet endres byggeskikken. Den var nå preget av et større mangfold, og bygningene ble i større grad funksjonelt inndelt. Den tredje fasen – på 1200-tallet – representerte en standardisering av byggeskikken. Nå ble det også klare grenser mellom toftene. Disse endringene mener hun avspeiler omskifte i den sosiale strukturen i samfunnet. Den standardiserte utformingen på 1200-tallet tolkes som resultat av at kronen nå hadde kontroll med produksjonen og som uttrykk for at beboerne utgjorde en gruppe med likeartet rett til hus og gårder, trolig med status som leilendinger (*landbor*) under verdslige og etter hvert kirkelige jordeiere. Selv om de eldste bygningsstrukturene er dårlig bevart, mener hun å spore en sosial differensiering i landsbyene alt i første fase med en storgård/hovedgård i landsbyen. Det leder igjen til spørsmålet om hvem som tok initiativet til å anlegge landsbyer. Var det bøndene selv, jordeierne eller skjedde det med utgangspunkt i et sentralt initiativ? Svaret er at alle var aktive, men opererte på ulikt nivå. Det var en prosess som foregikk i et vekselspill. På spørsmålet om når landsbyen oppsto, legges det ikke skjul på at det er problemer med å få klart tak i hendelsesforløpet. Hun anser det likevel som sannsynlig at der var en sterk forbindelse til den jordeiende eliten i første fase og dernest dansk overhøyhet.

Utgravningen av en gårdstomt i Kyrkheddinge er et viktig empirisk fundament i avhandlingen, og den andre delstudien er viet bebyggelsesutviklingen her. Utgravningen avdekket en meget godt bevart bosetning, med en kompleks stratigrafi, hvor gårdens utvikling kunne følges lag for lag fra sen vikingtid til utskiftningene på 1800-tallet. Hovedresultatene fra utgravningen blir presentert i form av rekonstruksjonstegninger og med en skjematisk oversikt over kildematerialet, gruppe for gruppe. Ved å koble funnmaterialet til hendelser i storsamfunnet rundt ønsker Schmidt Sabo å få fram tilknytningspunkter mellom det lokale og regionale nivå. Her blir arkitektoniske endringer på mikronivå sett som uttrykk for endringer også på makronivå.

Den tredje artikkelen har som mål å belyse landsbyen som idé og sosialt fenomen, igjen med utgangspunkt i et nærstudium av Kyrkheddinge. I denne studien rettes søkelyset på aktørene – hvem som hadde behov for landsbyer, hvem medvirket og påvirket bebyggelsen? For å belyse dette aspektet blir Kyrkheddinge trukket inn i en videre geografisk ramme, i forhold til den skånske landsbyutviklingen. Hypotesen er at urbaniseringen startet på landsbygda, og det var det sosiale og økonomiske overskuddet

som skapte et vesentlig grunnlag for etableringer av regulære byer. En interessant observasjon er da fellestrekkene mellom landsby og by i den tidlige fasen, særlig mellom kirkelandsbyer og byer. Ved å sammenstille generelle trekk i landsbyutviklingen i større deler av Europa, gjenkjenner hun et felles konsept av landsbyen som et kooperativ av selvstendige gårdsproduksjonsenheter. Hun understreker likevel at landsbyene som et eldre fenomen enn fra middelalderen, har hatt forskjellig betydning og funksjon til forskjellig tid og samfunnskontekst. I middelalderen var landsbyen i stor grad knyttet til urbanisering, statsdannelse og etableringen av kirken som institusjon. Med disse overordnede perspektivene vender hun igjen tilbake til toften i Kyrkheddinge. De forskjellige bebyggelsesfasene ses her som uttrykk for endringer i den romlige og sosiale organiseringen – en utvikling som skjedde i vekselvirkning på minst tre romlige nivåer – gården, landsbyen og det større omkringliggende landskapet i Skåne. Den skiftende romlige organiseringen på gårdsnivå var resultat av mange faktorer som virket sammen – demografiske svingninger, endringer i familiestruktur, variasjon i antall gårdshushold og størrelsen på produksjonsenheter, og dessuten forholdet til markeder og urbanisering. På denne måten blir landsbyen sett som et av fundamentene for middelaldersamfunnet, hvor det i den tidlige fasen var et uklart og overlappende forhold mellom byer og landsbyer.

Den fjerde artikkelen videreutvikler synspunkter som er berørt i de tre første, og er den metodisk og teoretisk mest reflekterte. Den gir også interessante empiriske resultater med utgangspunkt i tjuen landsbyundersøkelser i vestre del av Skåne. Her diskuterer og utdyper Schmidt Sabo hvordan fortidens materialitet og romlighet påvirker mennesker med hensyn til romlig og sosial organisering. De overgripende teoretiske perspektivene er som alt nevnt knyttet til strukturering av rom og den materielle kulturens meningsbærende rolle. De danner sentrale forutsetninger for analysen av den romlige og sosiale organiseringen i landsbyer – deres struktur, form og funksjon. Dette berører sosiale prosesser som må ses i sammenheng med den sosiale situasjonen de oppsto i, inklusiv makt. Hvordan makten også får et romlig uttrykk – 'maktens territorialitet' – kommer til syne i måten statens og kirkens rettigheter og jurisdiksjon ble bygd inn i landskapet, som grenser, byer, landsbyer, kirker, borger osv. Målet er å belyse hvordan landsbyen inngikk i denne middelalderske samfunnsstrukturen og hvordan det ga seg uttrykk i organiseringen av den, i det innbyrdes forholdet mellom toft, landsbyplass, gård, produksjon og landsbyen som hele.

De undersøkte landsbyene fordeler seg i to ulike områder – skogsbygdene i nord, hovedsakelig mellom Helsingborg og Landskrona og slettebebyggelsen i sør, nærmere kysten, m.a.o. områder som i ulik grad var påvirket av den danske kongemakten. Noen av dem er undersøkt i forbindelse med

forvaltningsutgravninger, mens andre ikke har vært arkeologisk undersøkt i det hele. I slike tilfeller bygger hun primært på skriftkilder og kart. Om lag halvparten av landsbyene er kirkelandsbyer. Når det kan påvises felles strukturer i form og funksjon fra landsby til landsby, ses det som uttrykk for en felles forståelse blant dem som sto bak etableringen, og som et uttrykk for at strukturene ble opprettholdt gjennom sosial praksis. Samtidig var det fleksibilitet i den romlige utformingen. De kunne være formet rundt en plass, eller som en rekke eller i klynger. Den romlige strukturen og materialiteten virket generelt konserverende og bidro til å opprettholde strukturene. Hypotesen er at det var den jordeiende eliten som sto bak etableringene for å få jordbruksdriften mer effektiv og at landsbyen bygget på storgårdens romlige struktur i første fase. Landsbydannelsen var likevel ikke bare betinget av jordbruksproduksjonen, men handlet også om å skape romlige og sosiale strukturer for å skape kontroll over både mennesker og territorier. Det bidro igjen til at produksjonen ble mer effektiv. Det var viktig for å produsere det overskuddet makthaverne trengte for å anlegge og opprettholde byer og en stat.

Den siste artikkelen gir en bredt anlagt og oppdatert oversikt knyttet til de sosialt skapte kjønnsroller (*genus*) i middelalderen. Den favner svært vidt både geografisk og tematisk, for det meste basert på sekundærlitteratur. Den tar heller ikke mål av seg å være noen empirisk studie, og er ment som en referanseramme for å gjenkjenne sosiale mekanismer i de skånske landsbyene. Hensikten er å skape grunnlag for en mer helhetlig forståelse av landsbyens indre liv – hvordan husholdet ble organisert, arbeidet delt og landsbyen som helhet var innordnet. Her går hun helt til England for å hente referanser. Også etnologiske studier fra Sør-Skandinavia fra nyere tid trekkes inn. Vekten er lagt på det sosiale samspillet og de normative aspekter knyttet til sosialt kjønn og kjønnsroller. Det bygger igjen på forutsetningen at den sosiale organisering var betinget av rådende ideologier og sto i vekselvirkning med den politiske og sosiale organiseringen av samfunnet som helhet. Først når en undersøkt hvordan landsbylivet var innrettet etter kjønn, inklusiv sosial status og alder, kan det gis et fullstendig bilde av det sosiale livet i gården, på toften og i landsbyen. Selv om kjønnsrollene ikke var like faste i alle sosiale lag, finner hun at strukturen var overveiende patriarkalsk. Landsbyfelleskapet virket både formende og kontrollerende og dermed normerende når det gjaldt å opprettholde og bevare strukturen i alle ledd.

Samlet nærmer artikkelen seg den skånske landsbyen fra forskjellige innfallsvinkler og nivåer som gir nye perspektiver både empirisk og teoretisk. Det nære og sammenvevde forholdet mellom landsby og by er et slikt perspektiv. Den tredje og fjerde artikkelen anser jeg som de viktigste og mest innovative delene av avhandlingen.

*Er sammenleggsavhandlingen den nye veien å gå?*

I de senere år er det blitt stadig vanligere også innen humaniora å skrive avhandlingen i form av en samling av artikler fremfor den tradisjonelle monografien. Mange som skal i gang med et avhandlingsarbeid, står overfor dette valget: Hva er den mest egnede publiseringsformen – artikler eller monografi, oppdeling eller helhet? Katalin Schmidt Sabos avhandling viser tydelig både fordelene og ulempene ved samleavhandlingens arbeidsmåte og publiseringsform. Å stykke opp avhandlingen i fem deler, som i dette tilfellet, har nok bidratt til at avhandlingsarbeidet er blitt mer overkommelig. Det blir lettere å arbeide tematisk og avgrense undersøkelsene i mindre deler. En annen fordel er at en kan få reaksjoner og tilbakemeldinger underveis. Det kan være en gevinst når prosessen skal drives videre og komme til en avslutning. I dette tilfellet ser en tydelige spor etter hvordan arbeidsprosessen har forløpt: Spørsmål og temaer som tas opp i et arbeid, leder til nye spørsmål som tas opp i neste delstudie. Også på denne måten skapes det sammenheng, men i en annen form enn i monografien. Det kan også ha sine ulemper. I monografien lukes det som senere fremstår som mindre relevant eller vellykket, bort, og fremstillingen blir mer sammenhengende. Oppdelingen i selvstendige artikler gjør derimot at sammenhengen mellom dem blir mindre tydelig og fører lettere til gjentakelser og overlapp. Syntesen blir heller ikke så fremtredende, selv om avhandlingen bindes sammen av innledning og en oppsummerende sammenfatning/syntese. Samtidig går en glipp av elementer som tradisjonelt inngår i en avhandling, slik som i dette tilfellet forskningsstatus og en overgripende drøfting av teori og metode, organisk plassert i avhandlingen.

Sammenleggsavhandlingen byr imidlertid på fordelen av å stå friere i forhold til den monolittiske avhandlingen. Katalin Schmidt Sabo har benyttet seg av denne friheten. De fem artiklene har i stor grad forskjellig form – to av dem er i det hele nokså forskjellige fra det man pleier å finne innen avhandlingssjangeren. Det gjelder den andre og siste delstudien. Av disse ligger den første av dem nær den mer populære formidlingsformen, uten å skjele så mye til kravet om dokumentasjon og problemorientering. Den har en heller stilisert og skjematisk form som egner seg godt i formidlingsammenheng, der vekten er lagt på å visualisere og konkretisere resultatene. I denne sammenheng kan tolkningene lett bli bastante. Den siste artikkelen skiller seg ut med sin vide tilnærming og ved at den i hovedsak er basert på litteraturstudier. At den tar utgangspunkt i en såpass forskjellig kontekst som den engelske landsbyen i høy- og senmiddelalderen i forsøket på å ”befolke” den skånske landsbyen, kan det også stilles spørsmål ved. Som avhandlingsartikkel kan den synes vel generell.

Hvorvidt artikkelformen slik sett virker frigjørende og fornyende eller om den bidrar til å svekke indre sammenheng i fremstillingen, kan altså diskuteres.

### *Tverrfaglig eller 'udisplinert'?*

Avhandlingen bygger på et sammensatt kildemateriale. Det er naturlig med et så bredt anlagt perspektiv som i denne avhandlingen. Det arkeologiske materialet er det viktigste i de fleste artiklene, men også osteologi, historiske kart og dessuten i stor grad sekundærlitteratur og publisert materiale innen historie, rettshistorie, kulturgeografi, sosiologi, etnologi, agrarhistorie og kunsthistorie er tungt med. Katalin Schmidt Sabo karakteriserer denne tilnærmingen som "udisplinert", snarere enn tverrfaglig. I dette legger hun at hun har brukt resultater fra andre forskningsgrener for å forstå og tolke det arkeologiske materialet, men uten å gå inn i primærkildene selv. Dette er ikke uproblematisk. Det er også en vanskelig oppgave når materialet er så heterogent. Det er vel likevel behov for å foreta en nøyere sikting og evaluering av kilder og litteratur for å kunne vurdere slutningsgrunnlaget mer selvstendig. Hvilke problemer hennes tilnæringsmåte eventuelt representerer, er lite problematisert. De overordnede problemstillingene, som snarere har et teoretisk utgangspunkt, lar seg vanskelig belegge empirisk i ett og alt. Årsakssammenhengene er utvilsomt komplekse. En grunnleggende forutsetning er uansett at det er tidssammenheng og at materialet som sammenstilles er representativt. For å avklare sammenhenger i forholdet mellom landsbyutviklingen, bydannelsen og statsutviklingen er nettopp datering et viktig ledd. Når oppsto landsbyene? Når er det blitt en landsby? Når skjer omorganiseringen? Er det sammenfall over større områder? Slike spørsmål krever en tydelig presentasjon og diskusjon av dateringsgrunnlaget. En mer omfattende diskusjon knyttet til datering og representativitet ville derfor ha styrket avhandlingen og gitt resultatene en tydeligere empirisk forankring. Spørsmålet om i hvilken grad studieobjektene er representative, hadde også fortjent større plass. Er for eksempel undersøkelsen i Kyrkheddinge representativ for hele landsbyen, og i hvilken grad er det større utvalget av landsbyer representative? Andre undersøkelser har vist at det var regionale forskjeller, der flere landsbyer skal ha oppstått forholdsvis sent, på 1200- og 1300-tallet. Ifølge Peter Carellis beskrivelse av forskningsstatus i doktorgradsavhandlingen hans fra 2001 gjelder det flere av landsbyene i regionen (Carelli 2001, s 36). Også han mener at det dreier det seg om en strukturell endring i tidlig middelalder, men uten å klassifisere den som noen egentlig landsbydannelse. Her ville en monografi med presentasjon av forskningsstatus nok ha tatt stilling til slike spørsmål og profilert egne forskningsresultater tydeligere.

Skal en være kritisk, som jo er noe av opponentens oppgave, kan det også pirkers på dokumentasjonsmåten. Selv om underlagsmaterialet har vært presentert i tidligere rapporter og det henvises til disse, er det vanskelig for leseren selv å ta stilling til kildegrunnlaget. Det finnes svært få – om noen – samlende oversikter over dateringsmateriale, omfang av fremkommet materiale (for eksempel keramikk, pollenbotanisk materiale, osteologisk materiale osv). Avhandlingen inneholder knapt noen tabeller som gir sammenstillinger på kvantitativt grunnlag. Det gjør det vanskelig å evaluere representativitet og selve slutningsgrunnlaget.

Det romlige aspektet og en romlig tilnærming er derimot tillagt stor vekt. Hva så med bruken av kart? Selv om det er få nye kart, er 'gamle' kart blitt bearbeidet på en god måte, som for eksempel distribusjonskart av funnspredningsmønstre. Det samme gjelder oversiktene over den romlige strukturering av de tjue landsbyene. Men igjen, tidsaspektet knyttet til de ulike kartfremstillingene er uklart og lite gjort rede for. Et teoretisk overgripende syn er at de materielle strukturene i seg selv virker bevarende og konserverende – og dess mer det er investert i dem, dess mer bevarende kraft har de. En kan likevel stille spørsmål om hvor langt en kan gå når det gjelder tilbakeslutning om bebyggelsesstruktur og romlig organisering fra kartmaterialet uten sikrere arkeologiske forankringspunkter. Her ville det også ha vært ønskelig med mer diskusjon nettopp med utgangspunkt i de teoretiske perspektivene om den materielle kulturens bevarende kraft.

Analogislutninger er en vanlig forklaringsmodell innen arkeologi. Slike er også benyttet her, men med et visst logisk sprik. For mens landsbyen som fenomen og idé går tilbake til eldre jernalder, understreker forfatteren at den må studeres og forstås i sin samfunnskontekst, fordi den var forskjellig til ulik tid og med en annen samfunnsorganisering. Den kan ikke tolkes utenfor sin sosiale sfære, heter det. Spørsmålet melder seg da om ikke dette i tilfelle også gjelder i forskjellig geografisk rom, som i tilfellet der den engelske landsby brukes som utgangspunkt for å forstå strukturene i den skånske middelalderlandsbyen. Siden disse var langt mindre, ofte ikke med mer enn 4 opp til 18 gårder, spør det om de er sammenlignbare med de langt større og mer komplekse engelske landsbyer på 1300-tallet som inngikk i et manor-system med sin egen jurisdiksjon og et kobbel av håndverkere osv.

Slik jeg ser det, hadde avhandlingen stått seg sterkere på å være mer eksplisitt og konsekvent også når det gjelder disiplinens egne og tradisjonelle metodekrav.

### *Teori, empiri og årsaksforklaringer*

Avhandlingens styrke ligger i den nye tilnærmingen til landsbyen og de teoretiske perspektivene som knyttes til. Slik kommer Katalin Schmidt

Sabo utover det rent deskriptive og ved å bruke et stort materiale blir hun i stand til å si noe mer om landsbydannelsen og betydningen på et mer overordnet nivå. Hennes bestrebelse på å finne felles mønstre for store områder og finne årsaker til landsbydannelse er ambisiøs, men ikke uten problemer. Et problem på det nåværende stadium i landsbyforskningen er å gi tilstrekkelig empirisk forankring. I noen tilfeller kan teoriene i seg selv bli tillagt vel stor forklaringskraft.

Når konstruksjon (bygninger) og produksjon (gjennom bruk og sosial praksis) hele tiden tolkes i en større samfunnskontekst, kan det bli generelt – når dreier seg om store sammensatte samfunnsprosesser som urbanisering og statsdannelse. Det er ikke uten problemer å knytte an til slike komplekse samfunnsforhold, som i seg selv ikke alltid er avklarede og entydige prosesser. Hvor stor og omfattende var for eksempel kongemaktens rolle på 1100- og 1200-tallet? Er det samtidighet mellom de samfunnsendringer som anses som årsaksfaktorer og de forandringer som kan konstateres i gårdsstruktur og bygningskultur? Er det tidsdifferanser eller skjer de samtidig? Hva med kulturelle forskjeller? Eller bosetningsformer knyttet til eiendomsstruktur, for eksempel godsdannelser? I det hele – hvilken grad er andre forklaringsmodeller aktuelle? Hva med tidligere forklaringer om befolkningspress og at agrarteknologisk utvikling ledet til endret sosial organisasjon? I hvilken grad er det er det kontinuitet i bosetningsutviklingen, slik enkelte har hevdet? Det er altså mange spørsmål å gripe fatt i. Avhandlingen kan derfor inspirere og stimulere til videre forskning på dette viktige feltet.

### *Sluttord*

Som en helhet gir avhandlingen nye og stimulerende perspektiver på studiet av den skånske middelalderlandsbyen. Ved å koble nærstudier basert på veldokumenterte arkeologiske undersøkelser, med resultatene fra mer spredte landsbyundersøkelser fra et større område har Katalin Schmidt Sabo fått fram tydeligere mønstre i måten de var strukturert og organisert. Det har gitt et bredere og bedre grunnlag for å studere landsbyen som fenomen i en romlig og tidsmessig sammenheng. Hun har også hevet blikket og dreid vinkelen. Mens landsbyen i stor grad har vært sett isolert og studert på individnivå med vekt på aspekter som bygningstopografi og produksjonsmåter, er landsbyen her sett i større sammenhenger og i forhold til de menneskene som bodde og arbeidet der og hvordan de igjen ga landsbyen form og selv ble formet av den.

---

Ingvild Øye är professor och ledare för Arkeologisk Institut, Universitetet i Bergen. [Ingvild.Oye@ark.uib.no](mailto:Ingvild.Oye@ark.uib.no)

---



### *Referenser*

- Carelli, P. 2001. *En kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*. Lund studies in Medieval Archaeology 26.
- Schmidt Sabo, K. 2001. *Vem behöver en by? Kyrkheddinge, struktur och strategi under tusen år*. Arkeologiska Undersökningar Skrifter 38. Med bidrag av T. Brorsson, M. Elfwerdahl, C. B. Pettersson & K. Sundberg.
- Schmidt Sabo, K. 2005. *Den medeltida byns sociala dimensioner*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska Undersökningar Skrifter 67. Lund Studies in Historical Archaeology 1.



## *Anvisningar för författare i META*

MANUS till META insändes i papperskopia samt på CD eller via E-mail. Textfiler bör vara sparade i .rtf-format. Den insända texten skall vara i tryckfärdigt skick. Korrektur till författarna utlämnas normalt sett inte.

REFERENSSYSTEM. Hänvisningar görs i texten med angivande av författarnamn, tryckår och sida, enligt exemplet: (Jönsson 1902, s 45ff). Undvik om möjligt längre noter. Om dylika finnes placeras de efter texten under rubriken Noter. Under rubriken Litteratur samlas alla verk, som citerats i texten, med angivande av författarnamn, tryckår, verkets namn, eventuell skriftserie eller för uppsatser aktuell årsbok eller samlingsvolym, samt förlagsort enligt exemplen:

- Stenholm, L. 1986. Önnerup - en skånsk by mellan två revolutioner. *Medeltiden och arkeologin, festskrift till Erik Cinthio*. Lund studies in medieval archaeology 1. Lund.
- Styffe, C.G. 1911. *Skandinavien under unionstiden*. Stockholm.

ABSTRACT. Varje artikel skall vara försedd med ett kort abstract med titel på engelska. Detta bör vara på max 15 rader.

FAKTARUTA. Till varje text bifogas av författaren en uppgift om dennes nuvarande sysselsättning, t ex doktorand vid arkeologisk institution eller antikvarie vid museum.

ILLUSTRATIONER till texten ska vara storleksmässigt anpassade till en trycksida i META-format, dvs 11 cm bred. Skicka digitaliserade bilder via E-mail eller på CD/DVD i Tiff-format. Scanning av bilder ska göras i 300 dpi, linjeteckningar i 600 dpi. Alla illustrationer skall vara försedda med figurnumrering. Till dessa bifogas även en förteckning över aktuella figurtexter samt anvisning om var i texten figurerna skall placeras. Författaren ansvarar för att insända illustrationer inte är upphovsrättsskyddade.

*Gavin Lucas and Mjöll Snæsdóttir*

Archaeologies of Modernity in the  
Land of the Sagas

*Jes Wienberg*

Kirkearkæologi – fra stil til  
kulturarv

*Annika Knarrström*

Den okände soldatens okända grav  
– arkeologin om historiska slag-  
fältsgravar

*Nanouschka Myrberg*

Svears rätt och nationalismens  
drake – om en mytisk gemenskap

*Ingvild Øye*

”Den medeltida byns sociala  
dimensioner” – nye til nærminger  
til den skånske landsbyen